

Hoe breed wordt de maatschappelijke discussie?

Premier Van Agt heeft op de Europese Raad van Regeerders in Straatsburg onlangs alvast een voorschot genomen op de brede maatschappelijke discussie over (kern)energie door „onweerlegbaar” vast te stellen dat ons land het zonder kernenergie niet kan rooien. Blijkbaar overtuigd door Schmidt onderschreef onze „staatsman” dat „aan kernenergieprogramma's op krachtige wijze nieuw leven moet worden ingeblazen”. Hoewel de premier daarop direct door de Tweede Kamer tot de orde werd geroepen en felle kritiek moest incasseren op het feit dat hij zich te veel had laten vastleggen op de noodzaak van kernenergie, blijft de vraag hangen wat nu eigenlijk de maatschappelijke discussie waarvoor ons land zich thans aan het opmaken is, gaat behelzen. Zijn niet internationaal, niet alleen in Straatsburg, maar ook op de economische topconferentie in Tokio, de bakens al uitgezet? Vervult Nederland naar internationale maatstaven niet de rol van het jongetje dat niet met lucifers mag spelen, terwijl zijn vriendjes al sigaretten roken? En zal de brede maatschappelijke discussie werkelijk de oplossing bieden voor de nationale besluitvormingsproblemen?

De discussie rond de toepassing van kernenergie op grotere schaal dan thans is in Nederland volledig op dood spoor geraakt. Voor- en tegenstanders hebben zich verdeeld in twee kampen, die slechts wantrouwen voor elkaars argumenten kunnen opbrengen. Daar komt nog bij dat de openbare discussie zich steeds meer heeft toegespitst op technische details, waarover deskundigen elkaar met volkomen tegenstelde beweringen in de haren vliegen. Voor niet-deskundigen is het onmogelijk daaruit wijs te worden en zich een afgewogen oordeel te vormen. Er bestaat trouwens algemeen het gevoel dat bij de beslissing omtrent het al dan niet toepassen van kernenergie voor de elektriciteitsproductie zeker niet uitsluitend technische en economische argumenten een rol spelen, maar ook sociale en ethische of nog andere overwegingen. Onder deze omstandigheden is de gebruikelijke wijze van besluitvorming door regering en parlement ontoereikend geworden. Zowel een beslissing vóór als een beslissing tégen het op grotere schaal toepassen van kernenergie zou op enorme maatschappelijke weerstanden en problemen stuiten.

Om uit deze impasse te geraken, is een nieuw democratisch fenomeen in het leven geroepen: de brede maatschappelijke discussie. De beoogde discussie stelt alles wat er op het gebied van inspraakprocedures bestaat, volledig in de schaduw. De bedoeling is thans een uitgebreide, „objectieve”, informatie te verzorgen, zoveel mogelijk burgers te laten meedenken en meepraten, alle meningen te registreren en dan ten slotte, wanneer alle argumenten op tafel liggen, in zo groot mogelijke openbaarheid te beslissen. Daarbij moet wel worden bedacht dat het er niet om gaat een meerderheid van de bevolking voor een bepaald standpunt te winnen en de beslissingsmacht van regering en parlement over te hevelen naar het hele volk als betrof het een poging een „echt democratische” beslissing tot stand te brengen door middel van een twee jaar durend referendum. Nee, het gaat er uitsluitend om een beslissing, wanneer die eenmaal wordt genomen, voldoende legitimiteit te verschaffen om haar maatschappelijk aanvaardbaar te maken.

Het is duidelijk dat een discussie over het opvoeren van het gebruik van kernenergie, wanneer alle relevante aspecten daarbij worden betrokken, een uitermate brede, zo niet overloze, discussie zal worden. Er kan niet worden volstaan met alleen de vraag: kernenergie, ja of nee, want de beslissing heeft consequenties voor het gehele productiesysteem, het milieu en de veiligheid van onze huidige en de toekomstige generatie, ja bijna voor de gehele maatschappelijke inrichting.

Als kernenergie wordt afgewezen, worden we dan opgescheept met enorme milieu- en infrastructurele problemen (als gevolg van de toepassing op grote schaal van steenkool) of ondergaan we een nationale „verarming” (in termen van het nationaal produkt en de particuliere consumptie) ten opzichte van ons omringende landen die wel kernenergie toepassen, of zijn er nog andere opties, b.v. in de vorm van drastischer (verplichte) energiebesparingsprogramma's? Als kernenergie wordt aanvaard, krijgen we dan te maken met één radioactiefvalprobleem één verhoogde kans op kanker, verscherping van veiligheidsvoorschriften, persoonscontroles en nieuwe aanbodproblemen met uren of zijn er ook dan nog andere opties? Om al deze — en vele andere — vragen in een verband te kunnen plaatsen zou een aantal toekomstscenario's moeten worden ontwikkeld die zich niet beperken tot de energievoorziening; blauwdrukken van maatschappijen met en zonder kernenergie, met en zonder produktiegroei en alles wat daarmee samenhangt. Dan pas zou een zinvolle afweging mogelijk zijn.

Je ziet het al voor je: in schoollokalen, kantines en wijkgebouwen zit de bevolking deze scenario's te bestuderen, bespreken en af te wegen. En het moet nog snel gebeuren ook. In de brief van de minister van Economische Zaken waarin de maatschappelijke discussie wordt aangekondigd 1), wordt een beslissing omstreeks 1982 noodzakelijk geacht, opdat in verband met bouwtijd, vergunningenprocedures e.d. kernenergie in 1990 een bijdrage aan de energievoorziening zou kunnen gaan leveren, dan wel voorzieningen kunnen worden getroffen voor een grotere koleninzet. Sinds het verschijnen van die brief is echter al een jaar verstreken zonder dat duidelijk is geworden wanneer de discussie gaat beginnen, welke procedure zal worden gevolgd en welke onderwerpen in de discussie moeten worden betrokken. Het lijkt bijna onmogelijk dat vóór 1982 scenario's als boven beschreven zouden kunnen worden uitgewerkt, laat staan bediscussieerd. Bovendien is het de vraag of de belangstelling van degenen die zich nu over energievraagstukken niet zo druk maken, door de brede maatschappelijke discussie ineens wel zou worden gewekt. Daarvan valt te vrezen dat de gehele discussie niet meer gaat omvatten dan dat elektriciteitsproducenten nog eens hun kleurige folders verspreiden waarin de noodzaak van kernenergie wordt aangetoond, terwijl energiegroepen op recycled papier het tegendeel proberen te bewijzen. Daar wordt nog een informatiestroom van de overheid aan toegevoegd. Na twee (hooguit drie) jaar zou de regering dan de handen vrij hebben om te beslissen. De hele brede maatschappelijke discussie zou dan niet veel anders zijn dan een ultimatum: iedereen heeft nog twee jaar de tijd om zijn zegje te doen, daarna wordt de knoop doorgemaakt.

Ik maak me sterk dat de brede maatschappelijke discussie er tegen die tijd echter niet in zal zijn geslaagd de tegenstellingen rond het toepassen van kernenergie weg te nemen. Dan resteren er maar twee mogelijkheden. Of er ontstaat een werkelijk urgente en ingrijpende energiecrisis waardoor een positieve beslissing voor kernenergie wordt geforceerd. Of kernenergie blijft onder brede lagen van de bevolking op zodanige weerstanden stuiten dat de drie nieuwe kerncentrales niet zullen kunnen worden verwezenlijkt. In het laatste geval moet een uiterste krachtsinspanning worden geleverd op het gebied van de energiebesparing en het onderzoek (theoretisch en praktisch) van alternatieve mogelijkheden. Maar om in te zien dat dit laatste ook nu al noodzakelijk is, lijkt mij geen brede discussie nodig.

L. van der Geest

1) Tweedé Kamer, zitting 1977-1978, 15 100, nr. 1.

Inhoud

Drs. L. van der Geest:
Hoe breed wordt de maatschappelijke discussie? 677

Column
De Ricardiaanse zonde, door Dr. P. H. Admiraal 679

Mr. C. A. de Kam en Prof. Dr. Ir. H. Priemus:
De fiscale behandeling van de bewoner-eigenaar opnieuw gezien (I) .. 680

Drs. R. Boeringa:
De gangbare en de alternatieve landbouw onderling vergeleken 686

Drs. H. M. Becker:
Beroemde economen (14). Vilfredo Pareto (1848-1923) 693

Geld- en kapitaalmarkt
De „Postbank”, door Drs. R. Th. V. M. Pouw 695

Ingezonden
Het VINTAF-model en de gevolgen van arbeidstijdverkorting, door Drs. A. F. Bakhoven en Drs. J. Glastra, met naschrift van Drs. K. B. T. Thio 697

ESB: *Één blad van de eerste categorie!*

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM: .....
STRAAT: .....
PLAATS: .....
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement): .....
Ingangdatum: .....

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM   Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Weekblad van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Adjunct-redacteur-secretaris: T. de Bruin

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie: postbus 4224 3006 AE Rotterdam. Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701, redactie: toestel 3790.*
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: *in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

Abonnementsprijs: *f. 144,04 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 101,40 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).*
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: *Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945, of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93, 3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.*

Losse nummers: *Prijs van dit nummer f. 3,30 (incl. 4% BTW en portokosten).*
Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.

Advertentieverkoop:
*Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101*

Alle orders worden afgesloten en uitgevoerd overeenkomstig de Regelen voor het Advertentiewezen.

*Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut*

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:
*Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek*

De Ricardiaanse zonde

Iedereen heeft wel eens een afbeelding gezien van het economisch proces, waarbij dikke strepen de overheid, de bedrijfs- en de consumptiehuishouding met elkaar verbinden. Het is het bekende sjabloon van de kringloop, dat gebruikt wordt om de wirwar van stromen en stroompjes van de economische Biesbos weer te geven.

Deze voorstelling vloeit voort uit de werkwijze van de economist, die in het uiterst ingewikkelde samenstel van geld- en goederenstromen zoekt naar wetmatigheden, die algemeen gelden. Steeds probeert hij het ruilverkeer in een vereenvoudigend denkraam te passen, zodat aan het oog onttrokken samenhangen aan de oppervlakte worden gelicht.

Francois Bacon (1561-1626) heeft reeds gewaarschuwd tegen deze manier, waarop sociale verschijnselen worden gereduceerd tot algemene regels. De theoretische analyse zou volgens hem zo niet kunnen uitwaaiëren om de rijke en eindeloze verscheidenheid, de subtiliteit, verspringingen en schakeringen van natuur en maatschappij in te vangen. Integendeel, de realiteit zou worden ingeperkt tot de nauwe limieten van een dooiige, theoretische constructie.

Het terugbrengen van (een deel van) het sociale leven tot een set van algemene regels is een gevolg van de gerichtheid van de economist op toepassing. Reeds Pigou heeft in zijn inaugurale rede (1908) gesteld, dat het de moeite waard is economische kennis na te streven „for its fruitbearing and not for its light-bearing qualities. If it were not for the hope that a scientific study of man's social actions may lead . . . to practical results in social improvement, I should myself . . . regard the time devoted to that study as misspent” 1).

Het gevaar, waarop Bacon doelt, schuilt in de verleiding de samenhangen, die men door de abstractie van een denkraam meester is geworden, toe te passen zonder de ingewikkelde structuur en de fijnmazige afstemmingskanalen van de menselijke samenleving te begrijpen. Daardoor zou de neiging ontstaan een grotere mate van orde, eenvoud, vastheid en overeenkomst met gevonden regelmatigheden te veronderstellen dan in werkelijkheid zou bestaan. Het zou kunnen leiden tot de gedachte, dat het economisch proces volgens theoretische regels zou kunnen worden ingericht, dat een centraal planbureau dienst zou kunnen doen als een waterloopkundig laboratorium.

Hayek spreekt in dit verband van de constructivistische vergissing 2). Het is de idee, dat de toekomstige ontwikkeling geheel voorspelbaar valt te maken of de

vorm van de toekomst geheel kan worden vastgelegd. Aldus geformuleerd heeft hij gelijk dit een vergissing te noemen. Er kan niet worden verwacht, dat van tevoren rekening zou kunnen worden gehouden met de economische gevolgen van bijvoorbeeld de heftige reactie op de Westerse cultuur, die dit jaar in Iran is ontstaan.

Een dergelijke voorstelling is echter ongenueanceerd. Geen economist wil volhouden, dat hij in staat is alles te voorzien; in verband met toepassing wil hij echter zoveel mogelijk de gevolgen voorstellen van voorgestelde regelingen door aandacht te besteden aan causale samenhangen, die bekend zijn. De vraag is wel of het een zinvolle uitspraak is, wanneer wordt gesteld, dat vermindering van de loonsverhoging met 0, X% een Y aantal arbeidsplaatsen zal opleveren, of dat in ongeveer het jaar 2000 het werkloosheidsprobleem is opgelost, indien vanaf dit jaar de nullijn voor de lonen zou worden gevolgd. Er klinkt in ieder geval geen affiniteit voor de hoge graad van ingewikkeldheid van het economisch systeem in door.

Dit is symptomatisch voor de huidige beoefening van de economie. Zij heeft een constructivistische inslag, die ertoe leidt, dat de beleidsmakers de sturingsmogelijkheden van het economisch proces overschatten. Zij worden regelziek en pogen het proces in te dijken en droog te malen ten einde een perfecte poldereconomie te bereiken.

Het gevaar is echter niet denkbeeldig, dat de molen door de vang zal lopen, omdat de orde niet kan worden herleid tot een puur logisch probleem. Het economisch verkeer is daarvoor te ingewikkeld. Er kan niet worden voorkomen, dat regelingen langs elkaar schuiven en niet voldoende aansluiten op reeksen van uiteraard zeer uiteenlopende microprocessen. Het duidt erop, dat verandering in de richting van indirecte maatregelen valt te overwegen.

Waarschijnlijk kunnen prijs- en in-

komensbewegingen meer worden benut voor allocatieve doeleinden. De overheid behoeft dan de particuliere sector niet langer te bevoogden en te betuttelen, doordat zij een deel van de beslissingen kan overlaten aan gezinnen, ondernemingen en instellingen. Verwacht kan worden, dat de aanpassingsprocessen, die dan ontstaan breder van opzet zijn, omdat de beschikbare kennis, die verspreid in het systeem aanwezig is, kan worden gemobiliseerd. Geen subsidie meer voor „thermopane”, wanneer een schuifbare glazen pui wordt aangeschaft!

Vanzelfsprekend moet de schaal niet doorslaan naar de andere kant. Reeds een eeuw geleden is uiteengezet, dat het vrije spel, dat toen aan stromingen en getijden in de economie werd gegeven, een uitvloeisel was van een zelfde soort van sjabloonmatig denken als het constructivisme. Schumpeter brandmerkte het als de „Ricardian vice” 3).

Het herinnert ons eraan dat de economie niet zo'n geleidelijke ontwikkelingsgang heeft doorgemaakt als de natuurwetenschappen. Steeds hebben zich ontwikkelingen voorgedaan, die de bestaande theorieën zo aftands maakten, dat praktische toepassing niet langer mogelijk werd geacht. Deze plotselinge wendingen lijken alleen verklaarbaar uit de omstandigheid, dat de economist is gedoemd gebruik te maken van denkconstructies, die slechts een heel selectief beeld van de werkelijkheid geven 4).

De beperktheid van de economisch-theoretische benadering geeft weliswaar analytische scherpheid, maar houdt tegelijkertijd een zwakte in op het gebied van de toepassing. Wij moeten ons daarvan bewust zijn, vooral nu opnieuw de vraag opkomt wat wij wel en wat wij niet kunnen verwachten van economische politiek in democratische stelsels. Het vereist bezinning op de wijze, waarop economie wordt beoefend, welke kennis is vergaard, welke wegen onbegaanbaar bleken.

Er is daarbij geen behoefte aan sjablonen van Ricardianen of constructivisten. Er zal moeten worden gezocht naar de inrichting van een stelsel, dat op een bevredigende wijze vorm geeft aan een wisselwerking tussen spontane processen en regulering van de overheid. De economist zal daarom moeten oppassen niet betoverd te raken door de esthetische schoonheid en elegance van de abstracte analyse, want het ziet er naar uit dat de economie een baggerbedrijf zal blijven, dat moeizaam de rivier bevaarbaar houdt.

P. H. Admiraal

1) E. S. en H. G. Johnson, *The shadow of Keynes*, 1978, blz. 176.

2) F. A. Hayek, *New studies*, 1978, hoofdstuk 1.

3) J. A. Schumpeter, *History of economic analysis*, 1954, blz. 472.

4) Vergelijk T. W. Hutchison, *On revolutions and progress in economic knowledge*, 1978, voorwoord.

De fiscale behandeling van de bewoner-eigenaar opnieuw bezien (I)

MR. C.A. DE KAM*
PROF. DR. IR. H. PRIEMUS*

In twee artikelen wordt een bijdrage geleverd aan de gedachtenwisseling over de vraag of de bewoner-eigenaar wordt bevoordeeld door de in de Wet op de inkomstenbelasting neergelegde regeling betreffende het huurwaardeforfait. In dit eerste deel wordt (de achtergrond van) de wettelijke regeling uiteengezet. Vervolgens wordt de tot nu toe gevoerde gedachtenwisseling samengevat. In het tweede deel van deze bijdrage — dat volgende week wordt afgedrukt — geven de auteurs een eigen analyse.

1. Inleiding

De fiscale behandeling van de eigen-woningbezitter houdt de gemoederen in ons land al geruime tijd bezig. Zowel in wetenschappelijke publikaties als in de politieke arena is de stelling verdedigd, dat de bewoner-eigenaar fiscaal wordt bevoordeeld. Doorgaans beperkt de discussie zich in dit verband tot de sfeer van de inkomstenbelasting. Gewoonlijk voert men een of meer van de volgende argumenten ter ondersteuning van de stelling aan.

- a. De rentecomponent die is begrepen in huurtermijnen, mag door huurders bij de berekening van het belastbaar inkomen niet in aftrek worden gebracht. Daarentegen mag de hypotheekrente, die ruwweg tweederde van de bewoner-eigenaren betaalt, fiscaal wél worden afgetrokken 1).
- b. Vooral wanneer de onroerend-goedprijzen sterk stijgen, boekt de bewoner-eigenaar een aanzienlijke onbelaste vermogenstoename. Daarentegen is de huurder met een waardestijging van het gehuurde onroerend goed niet gebaat.
- c. Het bedrag dat bij de bepaling van het belastbaar inkomen van de bewoner-eigenaar als fictieve huuropbrengst in aanmerking moet worden genomen (de zogenaamde huurwaarde) is laag. Ten opzichte van een realistische(r) huurwaarde is er voor de eigen-woningbezitter derhalve sprake van een huurwaardevoordeel.

Qua omvang staan deze factoren niet helemaal los van elkaar. Zo kan het vooruitzicht van een (onbelaste) vermogenstoename het voor (particuliere) beleggers aantrekkelijk maken om gedurende een aantal jaren met een betrekkelijk laag netto-rendement op onroerend goed genoeg te nemen.

Als uitvloeisel van een motie-Kombrink verleenden in 1975 de toenmalige bewindslieden van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aan het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven opdracht om de verschillen in de positie van huurders en bewoner-eigenaren na te gaan. Dit onderzoek is breder van opzet dan een oriëntatie op alleen het fiscale

aspect, maar het onderzoek zou onder andere ook een kwantitatief beeld moeten opleveren van de verschillen in de fiscale behandeling van bewoner-eigenaren en huurders. Het onderzoek verloopt kennelijk stroef. Herhaaldelijk is aangekondigd dat een rapport zou verschijnen, maar tot heden zag geen publikatie het licht. Thans is een rapportage in twee fasen voorgenomen. Het eerste deel komt een dezer dagen uit, maar de boeiende tweede fase lijkt verder weg dan ooit 2).

Eind vorig jaar heeft de Tweede Kamer bij gelegenheid van de behandeling van het dekkingsplan voor 1979 uitvoerig gesproken over de fiscale positie van de bewoner-eigenaar 3). Mede naar aanleiding van de in de volksvertegenwoordiging gevoerde discussie gaan wij in dit artikel nader in op de vraag, of, en zo ja, in welke mate, de bewoner-eigenaar fiscaal wordt bevoordeeld. Wij spitsen onze beschouwing toe op de inkomstenbelasting.

In paragraaf 2 wordt de wettelijke regeling van het huurwaardeforfait weergegeven. Tevens besteden wij aandacht aan het fiscale leerstuk van de „brongedachte”, dat aan de huidige regeling ten grondslag ligt.

Vervolgens geeft paragraaf 3 een overzicht van de belangrijkste argumenten pro en contra de stelling dat de bewoner-eigenaar door de in de Wet op de inkomstenbelasting (Wet IB) neergelegde regeling wordt bevoordeeld. Bij beantwoording van de vraag naar de juistheid van deze stelling, blijkt van groot belang:

- met wie de bewoner-eigenaar wordt, dan wel dient te worden, vergeleken. Met een institutionele belegger in onroerend goed, met een particuliere belegger in onroerend goed (dan wel in andere vermogensbestanddelen) en/of met een huurder;
- welke vermogenswaarde aan de door de eigenaar zelf bewoonde woning moet worden toegekend;
- welk bruto en netto rendement het in de eigen woning belegde vermogen geacht kan worden op te leveren. Het is duidelijk dat deze vraag nauw met de vorige samenhangt.

2. De wettelijke regeling van het huurwaardeforfait

De inkomstenbelasting wordt geheven van natuurlijke

* Mr. C.A. de Kam is medewerker bij de Vakgroep Belastingrechtelijke Vakken aan de Rijksuniversiteit Leiden en Prof. Dr. Ir. H. Priemus is hoogleraar Volkshuisvesting aan de Technische Hogeschool Delft. De auteurs danken J. M. M. Ritzen, L. W. Ruitenbergh en F. C. D. van Wijk voor hun stimulerende opmerkingen naar aanleiding van een eerdere versie van dit rapport.

1) Voor de verhuurder is de rente fiscaal wel aftrekbaar. Onduidelijk is in welke mate verhuurders het voordeel van de renteaftrek bij de vaststelling van de huurprijs aan de huurders „doorgeven”.

2) Memorie van Toelichting bij de begroting van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Kamerstukken, zitting 1978-1979, 15 300 XI, nr. 3, blz. 69.

3) Handelingen Tweede Kamer, 5 december 1978, blz. 1968 e.v.

personen voor zover zij inkomen genieten. Het in ons land (en elders) aan de inkomstenbelasting ten grondslag liggende inkomensbegrip is in sterke mate bepaald door praktische omstandigheden 4).

Het (belastbaar) inkomen is de som van nauwkeurig in de wet omschreven positieve en negatieve inkomensbestanddelen. Het criterium voor de belastbaarheid van positieve inkomensbestanddelen wordt doorgaans gezocht in de aanwezigheid van een bron van inkomen (hoewel de wet het woord „bron” niet meer uitdrukkelijk noemt). Artikel 24 van de Wet IB (*Staatsblad*, 1964, nr. 519) rekent tot de inkomsten uit (de bron) vermogen onder andere alle voordelen die worden getrokken uit roerende en onroerende goederen, voor zover deze voordelen niet reeds zijn belast als (deel van de) winst uit onderneming of als inkomsten uit arbeid. De ruime omschrijving („alle voordelen”) wijst erop dat de vorm die aan voordelen wordt gegeven of de naam waaronder voordelen worden toegekend, rechtens niet van belang is. Ook de gebruikswaarde (huurwaarde) van in eigen gebruik zijnde goederen vormt in beginsel een voordeel in de zin van art. 24 van de Wet op de inkomstenbelasting. Artikel 26 letter a Wet IB bevat echter een vrijstelling voor deze gebruikswaarde, voor zover het roerende goederen (met uitzondering van woonschepen) betreft.

Uit de structuur van het inkomensbegrip (en de brongedachte) volgt dat gerealiseerde waardevermeerderingen (buiten de ondernemingsfeer) als regel niet in de heffing van inkomstenbelasting worden betrokken. Bij vervreemding van de bron zelf wordt immers geen opbrengst uit een bron getrokken. Op belaste voordelen kunnen aftrekbare kosten in mindering worden gebracht. Dan resteren de zuivere inkomsten, die behoren tot de elementen welke het onzuiver (en uiteindelijk het belastbaar) inkomen opleveren. Naar de bekende omschrijving van art. 35 Wet IB zijn aftrekbaar de kosten die drukken op inkomsten en strekken tot verwerving, inning en behoud daarvan.

Bij onroerend goed valt in het bijzonder te denken aan: uitgaven voor onderhoud, overige zakelijke lasten, de afschrijving en de financieringskosten. Het criterium voor de aftrek van *onderhoudskosten* ligt volgens de Hoge Raad in de aard der werkzaamheden. Aftrekbaar zijn uitgaven „voor werkzaamheden die dienen om een gebouw zoals dit bij de stichting of na latere verandering bestond in bruikbare staat te houden en aldus achteruitgang en verval te voorkomen” 5).

Alle kosten in verband met de verwerving van een bron en verbeteringskosten zijn niet aftrekbaar. Tot de *overige zakelijke lasten* behoren waterschaplasten, de onroerend-goedbelasting, erfpachtcanons en dergelijke. De *afschrijving* op normale woonhuizen met een te verwachten levensduur van ten minste veertig jaar is bij wijze van forfait gesteld op 15% van de bruto huuropbrengst 6). *Financieringskosten* zijn aftrekbaar indien een geldlening wordt aangegaan ten einde onroerend goed te verkrijgen dan wel dit te verbeteren.

Bij de bewoner-eigenaar komt een bij het inkomen te tellen huurwaarde in de plaats van de bij verhuur aan derden ontvangen huuropbrengst 7). Voor de aftrekbare kosten golden ook ten aanzien van de bewoner-eigenaar in beginsel de hierboven uiteengezette regels. In de praktijk leverde de schattenderwijs te bepalen huurwaarde overigens nogal wat problemen op. Ook de regeling van de aftrekbare kosten bracht bezwaren mee:

- als aftrekbare kosten kon de bewoner-eigenaar meer uitgaven in aanmerking nemen (binnenonderhoud en, in bescheiden mate, tuinonderhoud) dan een verhuurder voor zijn rekening pleegt te nemen;
- in de praktijk deden zich met name bij een grotere omvang van aan zelfbewoonde panden verrichte werkzaamheden talloze en tijdrovende moeilijkheden voor bij de splitsing van gedane uitgaven in die voor onderhoud (aftrekbaar) en (niet aftrekbare) verbeteringskosten;
- belangrijk was de mogelijkheid om bij aankoop van voor zelfbewoning bestemd onroerend goed (aftrekbaar) ach-

terstellig (groot) onderhoud te verrichten, dat in wezen de kostprijs van het pand verhoogde. Vervolgens kon (na verloop van tijd) het onroerend goed met belastingvrije winst van de hand worden gedaan.

Op grond van onder andere deze bezwaren heeft de wetgever met ingang van 1 januari 1971 een bijzonder regime voor eigen woningen ingevoerd: in art. 42a van de Wet IB werd een onweerlegbaar (netto) forfait betreffende de huurwaarde neergelegd. De regeling fixeert de netto huurwaarde op een bepaald percentage — aanvankelijk 1, sinds 1974 1,3 — van de verkoopwaarde van de woning in bewoonde staat; dat is 60% à 70% van de waarde bij verkoop vrij van huur. Het percentage wordt berekend over de ondergrens van de waardeklasse waarin de betrokken woning valt. Die waardeklassen zijn opgenomen in tabel 1, ontleend aan art. 42a van de Wet IB.

Tabel 1. Relatie „waarde-bewoond” en huurwaarde (sinds 1974) a)

Bewoonde waarde van de woning		Aan te geven huurwaarde	
meer dan	niet meer dan	absoluut	% klassemidden
-	f. 15.000	-	0
f. 15.000	- f. 30.000	f. 150	0,67%
f. 30.000	- f. 60.000	f. 300	0,87%
f. 60.000	- f. 90.000	f. 780	1,04%
f. 90.000	- f. 120.000	f. 1.170	1,11%
f. 120.000	- f. 180.000	f. 1.560	1,04%
f. 180.000	- f. 240.000	f. 2.340	1,11%
f. 240.000	- f. 300.000	f. 3.120	1,16%
f. 300.000	- f. 360.000	f. 3.900	1,18%
f. 360.000	-	f. 4.680	<1,30%
f. 360.000	- f. 450.000	f. 4.680	1,16%
f. 450.000	- f. 540.000	f. 5.850	1,18%
f. 540.000	-	f. 7.020	<1,30%

a) De laatste twee schijven (van f. 90.000) zijn toegevoegd sinds 1 januari 1979.

Uit de in tabel 1 weergegeven relatie tussen de verkoopwaarde van woningen in bewoonde staat en de aan te geven huurwaarde blijkt dat het percentage van 1,3 nogal misleidend is. Kijken we niet naar de ondergrens maar naar het (ongewogen) midden van de betrokken waardeklassen, dan is de huurwaarde niet 1,3%, maar slechts 0,67% tot 1,18% van de „waarde-bewoond”. Gerelateerd aan het gewogen klassemidden bedraagt de huurwaarde ongeveer 1% van de bewoonde waarde 8). Uitgedrukt in de leegwaarde van de eigen woning is de netto huurwaarde dan 0,6 à 0,7%.

Een aantal werkelijke kosten en lasten wordt sinds 1 januari 1971 bij de bepaling van de zuivere inkomsten uit de eigen woning genegeerd. Wel aftrekbaar zijn gebleven:

- de financieringskosten, en
- bepaalde zakelijke lasten, zoals erfpachtcanons.

Ongetwijfeld bracht deze regeling een zekere vereenvoudiging teweeg, hoewel bepaald niet kan worden gezegd dat alle onduidelijkheden zijn verdwenen. De regeling roept tevens nieuwe problemen op. Bovendien is door art. 42a van de Wet

4) H.J. Hofstra, *Inkomstenbelasting*. Deventer, 1975, blz. 35. Veel in deze paragraaf is ontleend aan dit bekende standaardwerk over de inkomstenbelasting.

5) Hoge Raad, 17 maart 1954, BNB 1955/140.

6) Vergelijk art. 2 van de Uitvoeringsbeschikking Wet IB van 29 december 1964, *Staatscourant*, nr. 253.

7) H.J. Hofstra, op.cit., blz. 210.

8) Zie J.M.M. Ritzen, E.J. Pommer, W. Roelse en L.W. Ruitenber, *Profijt van de overheid. De verdeling van de overheidsuitgaven voor volkshuisvesting en onderwijs in 1975*, Den Haag, 1977, blz. 59. Er bestaat een afwijkende regeling voor de eigen woning die behoort tot het ondernemingsvermogen van belastingplichtigen (die alleen handelen). Zij dienen een aanzienlijk hoger bedrag als (bruto) forfait bij de winstberekening in aanmerking te nemen. Daar staat dan tegenover dat alle kosten en lasten ten laste van het ondernemingsresultaat mogen worden gebracht.

IB — omdat het niet in alle gevallen toepassing kan vinden — niet alle betekenis van de oude regeling ontnomen. Het forfait is namelijk slechts van toepassing op eigen woningen die voldoen aan de in art. 42a van de Wet IB gestelde eisen. Wanneer art. 42a van de Wet IB geen toepassing vindt, dan dient als huurwaarde in aanmerking te worden genomen de huurprijs die onder normale omstandigheden van derden zou kunnen worden bedongen. Tot voor kort publiceerde het Ministerie van Financiën tabellen, waaruit deze waarde viel af te lezen. Zij werd gerelateerd aan de huurwaarde die gold voor de Personele Belasting. Aangezien de Personele Belasting thans in alle gemeenten is vervangen door de onroerend-goedbelasting (art. 273 van de Gemeentewet) hanteren de meeste Inspecties der Directe Belastingen momenteel bepaalde vuistregels, om vast te stellen welke huurprijs van derden zou kunnen worden bedongen.

3. Argumenten pro en contra de stelling dat de bewoner-eigenaar fiscaal wordt bevoordeeld

Aanvankelijk had het er veel van weg dat de verdedigers van de stelling dat de bewoner-eigenaar door deze regeling ten opzichte van de huurder fiscaal wordt bevoordeeld, het voortouw hadden. In twee artikelen wees Hamersma op de onzichtbare subsidie, die de bewoner-eigenaar ontvangt 9). Hamersma concentreerde zich in navolging van (niet door hem genoemde) buitenlandse auteurs op de betekenis van de fiscale aftrek van hypotheekrente 10). De rente-aftrek levert de betrokken belastingplichtigen een aanzienlijke belastingbesparing op — die nog toeneemt naarmate het inkomen hoger is. De vermindering van de (potentiële) opbrengst van de inkomstenbelasting ten gevolge van de rente-aftrek werd door Hamersma als een subsidie aan de gezamenlijke bewoner-eigenaars aangemerkt. Dezelfde gedachtengang vinden we bij Van Fulpen en Neuerburg, die het longitudinale element aan de analyse toevoegden 11). Ook zij richtten hun aandacht vooral op de mogelijkheid om betaalde hypotheekrente bij de berekening van het belastbaar inkomen in mindering te brengen.

Een andere invalshoek kozen Halberstadt en De Kam 12). Krachtens de in art. 42a van de Wet IB neergelegde regeling worden de zuivere inkomsten uit het in de eigen woning van (inkomsten-)belastingplichtigen belegde vermogen vastgeprikt op 1,3% van de (bewoonde) waarde van die woning in het economische verkeer. Een normaal rendement van beleggingen in onroerend goed vóór belasting ligt rond 6,5% 13). Het verschil met het geforfaiteerde rendement bedraagt derhalve 5,2%. Zich baserend op in het najaar van 1973 gewisselde parlementaire stukken berekend Halberstadt en De Kam het voordeel ten gevolge van het huurwaarde-forfait globaal op $5,2 \times f. 110 \text{ mln.} = f. 575 \text{ mln.}$ 14). In de wettelijke regeling zit, zoals opgemerkt, nog een tegemoetkoming verborgen. Het percentage van 1,3 wordt immers berekend over de bodem van iedere waardeklasse in de tabel. Daarmee rekening houdend, rondten deze auteurs het fiscale voordeel voor de gezamenlijke bewoner-eigenaar af op f. 650 mln. (in 1973). In het gerucht makende rapport *Profijt van de overheid* koos het Sociaal en Cultureel Planbureau voor een vergelijkbare aanpak 15). Het SCP nam eveneens het huurwaardevoordeel als maatstaf ter bepaling van het voordeel van de bewoner-eigenaar. Op basis van de uitkomsten van het Woning Behoeften Onderzoek 1975 en eveneens uitgaande van een normaal rendement van 6,5%, berekende het SCP dat het totale huurwaardevoordeel voor bewoner-eigenaars in 1975 f. 2.280 mln. bedroeg.

In 1978 verscheen het rapport-Hofstra over *Inflatieneurale belastingheffing* 16). In dit rapport wordt onder meer voorgesteld om de „inflatiecomponent” die is begrepen in de rentevergoeding, bij de berekening van het belastbaar inkomen niet langer aftrekbaar te stellen. De voorgestelde beperking versterkt op het eerste gezicht de indruk dat de rente-aftrek onder

het huidige fiscale regime de bewoner-eigenaar bevoordeelt. Men dient echter te bedenken dat tegenover het deel van de betaalde rente dat niet langer aftrekbaar zou zijn, een overeenkomstige fractie van de ontvangen rente onbelast zou blijven. Het rentebestanddeel dat kan worden beschouwd als vergoeding voor inflatieverlies op de nominale hoofdsom wordt in de voorstellen van het rapport-Hofstra fiscaal „geneutraliseerd”, onder consequente toepassing van de brongedachte (zie ook de vorige paragraaf).

Van der Geest meent dat de stelling dat de bewoner-eigenaar door de Hofstra-voorstellen „wordt gepakt”, ongeloofwaardig is. Het belastingstelsel biedt — ook wanneer de voorstellen van de commissie-Hofstra integraal worden uitgevoerd — de bewoner-eigenaar nog steeds aanzienlijke voordelen. Van der Geest noemt er drie:

- het voordeel van de „onrealistisch lage vaststelling van de forfaitaire huurwaarde” blijft gehandhaafd;
- in de jaren 1975–1976 stegen de huizenprijzen gemiddeld met meer dan 50%. Dit koopkrachtvoordeel van de bewoner-eigenaren blijft doorgaans buiten de heffing van inkomstenbelasting;
- hoe hoger het inkomen, des te hoger het bedrag dat wegens hypotheekrente wordt afgetrokken 17).

Inmiddels zijn ook de opposanten van de stelling dat de bewoner-eigenaar fiscaal wordt bevoordeeld, in het geweer gekomen. De stelling ondervindt van diverse zijden krachtige bestrijding. Begrijpelijkerwijs is er kritiek bij de Vereniging Eigen Huis 18). De Vereniging wijst er terecht op dat de fiscale „bevoordeling” van de bewoner-eigenaar al lang en breed is vertaald in hogere grondkosten en sterk gestegen huizenprijzen. Niet de bewoner-eigenaars zouden profiteren, maar grondbezitters, ontwikkelingsmaatschappijen en gemeenten. Deze redenering houdt dus een erkenning in van de fiscale

9) D. Hamersma, Over de omvang van de jaarlijkse subsidies voor huur- en koopwoningen, *Woningraad*, 1974, blz. 150–152. D. Hamersma, Huren, kopen en de schatkist: voor wie en hoeveel? *Woningraad*, 1977, blz. 3-4.

10) H. J. Aaron, *Shelter and subsidies; who benefits from Federal Housing Policies?*, Washington, 1972; A. Downs, *Federal Housing subsidies; how are they working?*, Lexington (Mass.), 1973; A.P. Solomon, *Housing the urban poor; a critical evaluation of Federal Housing Policy*, Cambridge (Mass.), 1973; A. Murie, P. Niner en C. J. Watson, *Housing policy and the housing system*, Londen, 1976.

11) H. van Fulpen, J. Herrewijn en F. Neuerburg, *Kopen of huren, een vergelijking*, Rotterdam, 1976; H. van Fulpen en F. Neuerburg, *Overheid en bewoner, wie betaalt wat?*, Hoevelaken, 1977; H. van Fulpen, J. Herrewijn en F. Neuerburg, Kopen van huis ook voor lagere inkomens voordeliger dan huren, *Bouw*, 6 maart 1976, nr. 10, blz. 161–163. H. van Fulpen en F. Neuerburg, Overheid speelt quitte met koop- en huurwoningen, *Bouw*, 26 november 1977, nr. 24, blz. V-VII. H. van Fulpen en F. Neuerburg, Hogere inkomens al snel gebaat met koopwoning, *Bouw*, 10 december 1977, nr. 25, blz. II-IV.

12) V. Halberstadt en C. A. de Kam, Belastinguitgaven nader beschouwd. *Openbare Uitgaven*, 9 (1977) 2 (april), blz. 73-78.

13) Handelingen van de Tweede Kamer, zitting 1973–1974, 12 601, nr. 3, blz. 5; zie verder Handelingen van de Tweede Kamer, 12 601, nr. 6, blz. 16. Onduidelijk is in hoeverre dit percentage is geflatteerd door vermogenswinsten, die door (institutionele) beleggers bij verkoop van onroerend goed zijn behaald.

14) *Miljoenennota 1974*, blz. 39.

15) *Profijt van de overheid*, blz. 44–67. De conclusies van het SCP zijn in een ruimer kader geplaatst in H. Priemus, Volkshuisvesting als verdelingsprobleem; deel 1, Theoretische en empirische verdeling, *Stedebouw & Volkshuisvesting*, juni 1978, blz. 329–336; deel 2, Invloed van de overheid, *Stedebouw & Volkshuisvesting*, juli/aug. 1978, blz. 360–371. Kritiek op het SCP-rapport is o.a. geleverd in een geheim ambtelijk rapport, in de openbaarheid gebracht en bestreden in H. Priemus, De strijd om het rapport „Profijt van de overheid”, *Wonen-TA/BK*, 1978, nr. 10, blz. 26–31 (met een reactie van Harry ter Braak in *Wonen-TA/BK*, 1978, nr. 12, blz. 5–6 en een naschrift van Priemus).

16) H. J. Hofstra, *Inflatieneurale belastingheffing*, Den Haag, 1978.

17) L. van der Geest, Het einde van de rente-aftrek?, *ESB*, 8 maart 1978, nr. 3145, blz. 233.

18) Zie b.v. H. J. van Herwijnen, directeur Vereniging Eigen Huis, in *NRC Handelsblad*, 22 februari 1978.

bevoordeling van de eigen-woningsector. Bewoners zelf zouden van die bevoordeling echter geen profijt hebben (gehad).

Deze stelling gaat onzes inziens veel te ver. Prijsstijgingen van onroerend goed leiden wel degelijk tot vermogensstijging bij eigenaren. Zij krijgen dit vermogen vrij beschikbaar in het (niet zeldzame) geval dat zij een huurwoning betrekken. Ook de stijging van de grondprijzen is in belangrijke mate aan particuliere eigenaren ten goede gekomen. Het is aannemelijk dat een deel van de vermogenswinst (deels gevolg van het gunstige fiscale regime) „weglekt”. Voor het overgrote deel is die vermogensstijging echter aan de bewoner-eigenaren (als groep) toegevalen. De Vereniging stelt dat de bewoner-eigenaar eigenlijk alleen maar last heeft van deze vermogensstijging: hogere aanslagen in de onroerend-goedbelasting, hogere verzekeringspremies en een grotere kans op een aanslag in de vermogensbelasting. Hierbij past de kanttekening dat iedere vermogensbezitter, wiens vermogen sterk in waarde toeneemt, aan dergelijke „nadelen” bloot staat.

In het hiervoor geciteerde stuk komt Van der Geest tot de slotsom: „De rente-af trek in tijden van inflatie blijft een voordelige zaak, ook wanneer de voorstellen volgens het rapport-Hofstra door het kabinet zouden worden overgenomen (...)”.

In een reactie op de bijdrage van Van der Geest probeert De Haan aan te tonen dat veel argumenten ten gunste van de stelling dat de bewoner-eigenaar, ook na introductie van het plan-Hofstra bevoorrecht blijft, niet deugen (19). Volgens De Haan raken de berekeningen betreffende het huurwaardevoordeel in *Profijt van de overheid* (waarop Van der Geest zich beroept) kant noch wal. Het door het SCP gehanteerde rendement (6,5% van de economische waarde van een woning in bewoonde staat) is weliswaar terug te vinden in onder andere de *Nota huur- en subsidiebeleid*, maar dat zegt volgens De Haan weinig. Hij wijst op de volgende aspecten:

- de in de *Nota huur en subsidiebeleid* voorgestelde dynamische kostprijsberekening gaat uit van de stichtingskosten en niet van een door allerlei schaarstefactoren opgedreven waarde;
- bij dit percentage voor de kostprijs is ook rekening gehouden met eigenaarslasten, zoals onderhoud, zakelijke lasten en dergelijke. Fiscaal zijn deze laatste voor de bewoner-eigenaar niet (meer) aftrekbaar;
- de kostprijs is inmiddels teruggelopen tot 5,6% (op basis van een redelijk rendement, ontleend aan dat van courante staatsleningen);
- er wordt geheel voorbijgegaan aan de discussie welk deel van de woondiensten, op geld gewaardeerd, tot het inkomen mag worden gerekend (de toedeling van het beleggings- resp. consumptie-aspect).

Ten slotte wijst De Haan op twee „nadelen” van de waardestijging van eigen woningen:

- de basis voor de bepaling van het huurwaardeforfait, de onroerend-goedbelasting en de vermogensbelasting is ook hoger geworden;
- van de (nog niet gerealiseerde) gestegen waarde van de woning kan geen boterham worden belegd.

In ons eigen betoog zullen wij aangeven waarom aan een vergelijking met het rendement volgens de dynamische-kostprijsberekening in dit verband slechts een beperkte betekenis kan worden toegekend.

In een later artikel in *Openbare Uitgaven* werken Ter Braak en De Haan de aangeduide thema's wat verder uit. Nu spitst hun kritiek zich toe op de berekening van het huurwaardeforfait in *Profijt van de overheid* (20). Naar de mening van beide auteurs is het SCP-rapport „iets te haastig en met iets te veel pretentie” gepubliceerd. Gevolg: een te goedgelovig gebruik van het rapport, zelfs door hoogleraren en kamerleden.

Het begrip „belastinguitgave” als aanduiding van het verschil tussen „werkelijk” en „realistisch” huurwaardeforfait achten Ter Braak en De Haan aanvechtbaar. Alleen door een

gekunstelde redenering kan het begrip „belastinguitgave” hier van toepassing worden verklaard: „Het gaat toch wel ver om het belastingnadeel, gebonden aan het bezit van dit speciale goed om te toveren in een „voordeel”, eenvoudig door te stellen dat het tarief niet hoog genoeg is!” Zo mogelijk nog scherper is de kritiek die Ter Braak en De Haan geven op de berekening van de *hoogte* van het huurwaardevoordeel.

- Men moet als maatstaf een redelijk *netto* rendement van ongesubsidieerde huurwoningen nemen. Men moet het inkomen van de bezitters van een eigen woning zo opvoeren dat die in een vergelijkbare positie verkeren als de huurders. Het *bruto* rendement dat de overheid voor huurwoningen redelijk acht, ligt onder de 6%.
- Het netto rendement kan niet worden afgeleid uit gepubliceerde gegevens van institutionele beleggers. Immers, dit percentage betreft huurwoningen die zijn gebouwd onder de veel te royale subsidieregeling van vóór 1975 met een dubbele inflatievergoeding. De dynamische kostprijs is waarschijnlijk structureel ca. 6% van de stichtingskosten. Hierin zijn verwerkt zowel onderhoud, verzekering en belastingen: te zamen 1,5 à 2%, als aflossing van de lening, of afschrijving: 2%.

Voor de kapitaalverschaffer resteert een reëel rendement van 2 à 2,5%. Volgens Ter Braak en De Haan is het verschil tussen de wettelijke en de realistische huurwaarde niet 5,2% maar slechts 0,7 à 1,2%. Dit voordeel is geheel te verklaren uit het gevonden compromis tussen de opvattingen waarin de eigen woning als bestedings- dan wel als investeringsgoed wordt beschouwd. De vermogenskant van het eigen-woningbezit moet, zo menen Ter Braak en De Haan, buiten beschouwing blijven. Als men in de vermogenssfeer fiscaal zou willen ingrijpen, zou volgens hen een algemene regeling meer voor de hand liggen dan een regeling die alleen geldt voor vermogensobjecten in de sfeer van de volkshuisvesting.

Een vurige bestrijder van de stelling dat de bewoner-eigenaar fiscaal wordt bevoordeeld, is Bakker (21). Bakker baseert zijn betoog niet op uitvoerige becijferingen zoals Hübner of Van Fulpen en Neuerburg, maar vooral op een fictief voorbeeld: dat van een „modale” woning, een premiewoning die tien jaar geleden is gebouwd. Hij presenteert de volgende opstelling.

	Toestand op 1-1-1975	Toestand op 1-1-1978
Waarde leeg te aanvaarden	f. 100.000	f. 200.000
Wettelijk toegelaten huurprijs per jaar	f. 2.400	f. 2.800
Zakelijke lasten, onderhoud en verzekering	f. 1.200	f. 1.500
Overschot excl. afschrijving	f. 360	f. 420
Afschrijving 15% van de huur	f. 1.200	f. 1.500
Belastbaar inkomen	f. 840	f. 880

Stel nu, aldus Bakker, dat de waarde in bewoonde toestand 60% is van de waarde van hetzelfde huis leeg te aanvaarden, dan geldt:

„Waarde bewoond”	f. 60.000	f. 120.000
Wettelijk forfait 1,3%	f. 780	f. 1.560
Forfait volgens <i>Profijt van de overheid</i> 6,5%	f. 3.900	f. 7.800

Bakker concludeert dat in 1975 het inkomen dat de bewoner-eigenaar moet bijtellen, strookt met de situatie bij verhuur, maar dat in 1978, door de sterke prijsstijgingen in de woningvoorraad, het bij het inkomen van bewoner-eigenaars getelde inkomen uit onroerend goed aanzienlijk uitgaat boven

19) R. M. de Haan, *Fiscus en eigen woning*, *ESB*, 3 mei 1978, nr. 3152, 457, met naschrift L. van der Geest.

20) H. J. M. ter Braak en R. M. de Haan, *Herverdeling in de volkshuisvesting*, *Openbare Uitgaven*, 10 (1978) 4 (augustus), blz. 133-142.

21) C. P. A. Bakker, *Mythen omtrent het fiscale voordeel van de eigen woning*, *ESB*, 3 mei 1978, nr. 3152, blz. 454-456.

de bij verhuur geldende situatie. Bakker becijfert dat in 1975 de werkelijke huur 2,5 keer hoger zou moeten zijn om een huurwaardeforfait van 6,5% te rechtvaardigen, en in 1978 zelfs 4 keer hoger. Het SCP-rapport valt, volgens Bakker, onder de rubriek „politiek stuntwerk”. Het huurwaardeforfait van 6,5% slaat nergens op. Bovendien zijn de voordelen voor de huurder die een te lage huur betaalt, buiten beschouwing gebleven.

Bakker erkent dat in het verleden bij bewoner-eigenaars een vermogensaanwas heeft plaatsgevonden die uitsteeg boven de inflatie. Echter, een deel van deze aanwas is afgestaan aan geldgevers die een steeds hogere hypotheekrente in rekening zijn gaan brengen. Bovendien geldt, aldus Bakker, dat mensen die na 1 januari 1976 een huis kochten, niet meer of in aanzienlijk mindere mate mogen rekenen op verdere vermogensaanwas. Deze kopers hebben de contante waarde van de toekomstige vermogensaanwas aan de verkopers moeten betalen. Bakker concludeert dat bewoner-eigenaars in het verleden grote offers hebben gebracht, dat verhuurders meestal reëel verlies lijden en dat de lasten van de te lage huren door de gemeenschap worden gedragen. De huren moeten omhoog en de positie van de bewoner-eigenaar (die de volledige aftrek van betaalde rente heeft ingecalculleerd) moet worden ontzien.

Een laatste hier te bespreken aanval op de stelling, dat de bewoner-eigenaar wordt bevoordeeld, is die van Hübner. Hij past de methode van Van Fulpen en Neuerburg toe, maar hanteert andere veronderstellingen 22). Zijn analyse bestrijkt een periode van maar liefst vijftig jaar. Zijn conclusie luidt dat voor identieke woningen en voor modale huishoudens de overheid op alle onderzochte woningsoorten per saldo winst maakt. Het minst winstgevend is de woningwetwoning, het meest winstgevend de vrije-sectorwoning 23): „Stellen we de in vijftig jaar gecumuleerde ontvangsten verminderd met de uitgaven van de overheid in de sector woningwetwoningen op 1, dan brengt de premie-huurwoning 1,54, de premiekoopwoning 2,15 en de ongesubsidieerde koopwoning 3,30 op voor de gemeenschap”. De huursector profiteert dus meer van de

fiscale en de subsidietechnische bemoeienis van de overheid dan de koopsector, aldus Hübner, die vaststelt dat de modale bewoner over een periode van vijftig jaar aan het wonen in een koophuis meer kwijt is dan aan het wonen in een huurhuis. Hübner houdt in zijn becijferingen rekening, zowel met het huurwaardeforfait als met de aftrek van hypotheekrente. De vermogensgroei bij de belegging in onroerend goed laat hij buiten beschouwing.

In *Openbare Uitgaven* reageerden Ritzen en Pommer op het artikel van Ter Braak en De Haan 24). De auteurs wijzen erop dat de netto huuropbrengst van vergelijkbare woningen uiteindelijk bepaalt in welke mate het huurwaardeforfait voor de bewoner-eigenaar een voordeel betekent. De netto huuropbrengst van vergelijkbare woningen verschilt aanzienlijk, al naar gelang men als maatstaf neemt

- een (schaduw) vrije markthuurling; of
- een huurbegrip, waarin de effecten van subsidies en andere (inkomens)overdrachten zijn verdisconteerd.

De Haan en Bakker kiezen voor de laatste benadering. Zij gaan uit van het rendement op woningen buiten de vrije-marktsfeer. De Haan neemt de rendementen van de dynamische kostprijs-huurberekening als vergelijkingsbasis. Bakker gaat uit van huurwoningen, die liggen in de objectsubsidie-sfeer, en aan de bewoning waarvan waarschijnlijk inkomens-overdrachten ten gevolge van niet marktconforme maatregelen zijn verbonden. Ritzen en Pommer benadrukken dat het hier gaat om door de overheid normatief vastgestelde rendementen die niet noodzakelijkerwijs met vrije-markt-trendementen overeen hoeven te stemmen. Zij menen dat een juiste vergelijkingsmaatstaf wordt gevonden door de forfaitaire

22) T. K. Hübner, Overheid verdient het meest aan de ongesubsidieerde woning, *Bouw*, 14 oktober 1978, nr. 21, blz. 73-75; zie ook de reactie van H. van Fulpen en F. Neuerburg, Nogmaals: de overheid en haar woon-inkomsten, *Bouw*, 9 december 1978, nr. 25, blz. 29-30.

23) T. K. Hübner, op. cit., blz. 74.

24) J. M. M. Ritzen en E. J. Pommer, Volkshuisvesting en tertiair inkomen, *Openbare Uitgaven*, 10 (1978) 5 (oktober), blz. 214-233.

De Nederlandsche Bank NV

te Amsterdam vraagt voor haar afdeling Buitenland een

economist

De werkzaamheden van de afdeling Buitenland betreffen hoofdzakelijk

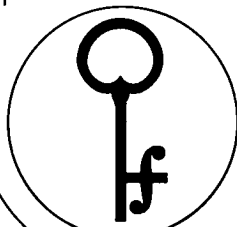
- het betalingsverkeer met het buitenland
- de voorbereiding en uitvoering van het interventiebeleid der Bank op de valutamarkt
- het onderhouden van contacten met andere centrale banken
- het beleggen van de officiële deviezenreserves.

Vereisten:

- praktische instelling
- belangstelling voor internationale monetaire ontwikkelingen
- leeftijd niet hoger dan circa 35 jaar.

Kennis der moderne talen en ervaring op financieel gebied strekken tot aanbeveling.

Schriftelijke sollicitatie onder opgave van leeftijd, opleiding, ervaring, enz. te richten aan De Nederlandsche Bank N.V., afdeling Personeelzaken-uitvoering, Postbus 98, 1000 AB Amsterdam.

huurwaarde te relateren aan zo goed mogelijk geschatte vrije-markthuurprijzen. De vrije-markthuurprijs kan empirisch worden benaderd door voor vergelijkbare huur- en koopwoningen het rendement af te leiden. De mogelijkheden voor een empirische benadering zijn overigens beperkt, gezien de beschikbare gegevens. De SCP-keuze voor een netto rendement van 6,5% is in belangrijke mate ontleend aan gegevens, verstrekt door het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP). Een groot deel van het onroerend goed dat door het ABP wordt beheerd, bestaat uit vrije-sector(huur)woningen. Overigens worden de huren van deze woningen ook veelal „beheerst”. Volgt men zo'n empirische benadering, dan lijkt een netto rendement (vóór belasting) van 6,5% reëel. Om het huurwaardevoordeel te berekenen, moet worden uitgegaan van deze 6,5% van de waarde in bewoonde staat, wat overeen komt met een rendement van 4,33% van de waarde in onbewoonde staat. Let wel, dat in deze rendementen ook (verwachtingen over) vermogenstoenames zijn verdisconteerd.

Voorlopig was het laatste woord aan het parlement, dat bij de behandeling van het dekkingsplan voor 1979 ook uitvoerig heeft gesproken over het huurwaardevoordeel. De discussie werd mede gevoerd aan de hand van een notitie van de bewindslieden van Financiën 25). In de notitie wordt allereerst opgemerkt dat het SCP zonder inhoudelijke motivering kiest voor een „realistische” huurwaarde van 6,5%. Het SCP heeft dit percentage onderschands bij Financiën toegelicht. De bewindslieden menen desondanks dat het percentage te hoog is. Ze achten de ABP-cijfers niet zonder meer doorslaggevend. De bewindslieden wijzen erop dat de hoogte van het door het ABP gepubliceerde rendement over 1975 (6,17% na afschrijvingen) niet, zoals de forfaitaire netto huurwaarde, is uitgedrukt in de actuele waarde van het ABP-bezit aan onroerend goed, maar wordt gegeven als percentage van het historisch geïnvesteerde vermogen.

Om een vergelijking mogelijk te maken zou het netto rendement uitgedrukt als een percentage van het historisch geïnvesteerde vermogen (van het ABP) moeten worden omgerekend tot een percentage uitgedrukt in de actuele waarde (in bewoonde staat) van het onroerend goed. Bij het maken van zo'n vergelijking stuit men op de moeilijkheid dat factoren als ouderdom van het onroerend goed en de sedert de verkrijging van een onroerend goed opgetreden waardeveranderingen het uiteindelijk rendement, uitgedrukt in de actuele waarde bewoond, sterk beïnvloeden. Dit blijkt uit tabel 2. De tabel geeft een overzicht van het rendement, uitgedrukt in de waarde in *onbewoonde* staat, uitgaande van een verondersteld rendement van 6,17% van het historisch geïnvesteerde vermogen.

Tabel 2. Rendementspercentages uitgedrukt in de waarde van onroerend goed in onbewoonde staat, die overeenkomen met 6,17% van het historisch geïnvesteerde vermogen a)

Jaarlijkse nominale waardeverandering in guldens	Ouderdom					
	1jaar	2jaar	3jaar	4jaar	5jaar	6jaar
5%	5,88	5,60	5,35	5,08	4,83	4,60
10%	5,61	5,10	4,64	4,21	3,83	3,48
15%	5,37	4,67	4,06	3,53	3,07	2,67
20%	5,14	4,28	3,57	2,98	2,48	2,07

a) Volledigheidshalve wordt vermeld dat het SCP heeft aangenomen dat het percentage van 6,17 betrekking heeft op het historisch geïnvesteerde vermogen minus de gecumuleerde afschrijvingen. De percentages die in deze tabel worden genoemd en die juist boven de getrapte lijn liggen, zijn ongeveer 0,1 hoger dan die berekend door het SCP.

Uit de tabel blijkt dat indien de leeftijd van het onroerend goed 6 jaar is en de jaarlijkse waardeverandering gedurende die periode 20%, een rendement van 6,17% van het historisch geïnvesteerde vermogen correspondeert met een rendement van 2,07% van de waarde in *onbewoonde* staat. De percentages boven de getrapte lijn in de tabel voldoen rekentechnisch aan de schatting van een rendement van 6,5% van de waarde bewoond; dit komt overeen met 4,33% van de waarde onbewoond.

De gemiddelde leeftijd van het onroerend goed dat in 1975 in het bezit was van het ABP bedroeg ongeveer vijf jaar. Een netto huurwaarde van 6,5% van de *actuele* waarde bewoond veronderstelt dat de jaarlijkse waardeverandering gedurende de vijf voorafgaande jaren minder was dan 8% per jaar. Uit de *Maandstatistiek Bouwnijverheid* van mei 1978 blijkt, dat de waardeverandering van woningen in onbewoonde staat over de jaren 1971-1975 (ruim) boven de 10% lag. Onder de veronderstelling dat de jaarlijkse waardeverandering van het onroerend goed van het ABP gedurende deze periode gemiddeld ook meer dan 10% bedroeg, moet het rendement van het ABP uitgedrukt in de actuele waarde onbewoond minder dan 3,83% zijn geweest (dat is 5,7% van de actuele waarde in *bewoonde* staat).

De bewindslieden zijn van oordeel dat het rendementscijfer van het ABP niet representatief is te achten voor onroerend goed in het algemeen. Het ABP behaalt, gerelateerd aan de actuele waarde, een betrekkelijk hoog rendement, omdat het nieuwe woningen exploiteert. Het ABP heeft daardoor weinig last van het uit elkaar groeien van de waardeverandering van het onroerend goed en de huurstijgingen, terwijl bovendien de onderhoudskosten relatief laag zullen zijn. Het aantal jaren, dat een bewoner-eigenaar gemiddeld in een huis woont, zal in het algemeen aanmerkelijk meer zijn dan vijf jaar. Uitgaande van de veronderstelling dat bewoners gemiddeld tien jaar dezelfde woning hebben, zal bij een gemiddelde jaarlijkse waardeverandering van circa 10% een rendement van 6,17%, van het historisch geïnvesteerde vermogen overeenkomen met een rendement van 2,4% van de actuele waarde onbewoond in 1975 (dat is 3,6% van de actuele bewoonde waarde). Uit het maandblad *Vastgoed*, nr. 7-78 van de Nederlandse Bond van Makelaars blijkt dat de prijzen van koopwoningen sinds januari 1976 ongeveer zijn verdubbeld. Onder veronderstelling dat het rendementspercentage van 6,17 van het historisch geïnvesteerde vermogen ook voor 1978 geldt, zou na de waardeverandering in de periode 1976-1978 het zojuist genoemde rendement van 2,4% van de onbewoonde waarde in 1978 1,6% van de onbewoonde waarde bedragen.

Om aan te tonen dat een rendement van 6,5% van de waarde bewoond niet onrealistisch is, heeft het SCP tevens gewezen op gegevens betreffende (twaalf) in Amsterdam in 1975 geveilde woningen. Die gegevens leverden het volgende beeld op:

Tabel 3. Het bruto-rendement van onroerend goed (1975)

Gemiddelde verkoopwaarde in onbewoonde staat	Gemiddelde bruto-opbrengst (als percentage van de verkoopwaarde)
f. 175.000	10.14%

Op basis hiervan concludeert het SCP, 1% afschrijving en 2% kosten in aanmerking nemend, tot een netto huurwaarde van 7,14%. In hun notitie stellen de bewindslieden dat deze gegevens onvoldoende representatief zijn. Verder merken zij op dat bij de berekening van het netto forfait wordt uitgegaan van 2% afschrijving, zodat daarvan uitgaande, een netto huurwaarde van 6,14% resteert.

Ten slotte heeft het SCP een verband gelegd met de gemiddelde rendementen (in 1975) van internationale en binnenlandse aandelen (resp. 6,6% en 4,7%) 26). Aandelen zijn vrij verhandelbaar en bieden particuliere beleggers uitzicht op (onbelaste) vermogenswinst. Daarom zijn deze rendementen tot op zekere hoogte te vergelijken met het rendement op woningen in *onbewoonde* staat. Dat impliceert een huurwaardeforfait van 9,9%, onderscheidenlijk 7,05% van de *bewoonde* waarde.

De bewindslieden menen — blijkens hun notitie — dat in deze gedachtengang onvoldoende rekening wordt gehouden

25) „Kanttekeningen bij het rapport Profijt van de overheid” van het Sociaal en Cultureel Planbureau, met betrekking tot het huurwaardevoordeel (§ 5.8. e.v.) Handelingen van de Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 15 343, nr. 6, blz. 2-7.

26) CBS. *Statistisch Zakboek 1976*, blz. 213.

De gangbare en de alternatieve landbouw onderling vergeleken

DRS. R. BOERINGA*

In ESB van vorige week stelde Ir. H. van der Molen de beweerde superieure kwaliteit van de produkten van de z.g. biologisch-dynamische landbouw ter discussie en uitte hij kritiek op de aandacht van overheidswege voor deze teeltwijze. In dit artikel wordt onderzocht of de bezwaren van voorstanders van de alternatieve landbouw tegen de gangbare landbouw enige grond hebben en zo ja, of alternatieve methoden deze zouden kunnen ondervangen. Tevens ingegaan op de vraag of de alternatieve landbouw toekomstperspectieven zou kunnen hebben. De auteur besluit met de constatering dat het van de keuze van de consument afhangt op welke wijze zijn voedsel zal worden geproduceerd.

Inleiding

In toenemende mate roepen praktijken die in de gangbare landbouw gebruikelijk zijn bezwaren op. Daarmee groeit de belangstelling voor wat wordt genoemd de alternatieve landbouw. Tegelijkertijd echter werpen zich verdedigers op van de gangbare landbouw die de bezwaren, welke daartegen worden ingebracht, ongegrond achten en die van mening zijn dat de aandacht die ook van overheidszijde bestaat voor alternatieve vormen van landbouw, verspild of zelfs misplaatst is. In *ESB* van vorige week 1) verzette Ir. H. van der Molen zich in het bijzonder tegen de biologisch-dynamische landbouw door de vermeende superieure kwaliteit van de produkten daarvan ter discussie te stellen. Het

met de verschillen tussen beide beleggingsferen. Zij concluderen dat voor 1978, zonder rekening te houden met het „beleggingsaspect” van de eigen woning en met de bevordering van het eigen-woningbezit, een netto huurwaarde van 2,4% van de actuele waarde bewoond kan worden berekend. Met andere woorden: de bewindslieden erkennen dat de bewoner-eigenaar wordt bevoordeeld, zij het in aanzienlijk geringere mate dan het SCP meent. Tijdens het debat in de Tweede Kamer heeft de staatssecretaris van Financiën onder meer nog gewezen op het feit dat de prijsstijging van huizen sinds 1974 vele malen groter is geweest dan de stijging van de huren. Door deze waardeverhoging is het bedrag dat de bewoner-eigenaar bij zijn inkomensbepaling in aanmerking moet nemen, sterk gestegen. Bij raadpleging van de parlementaire stukken valt op dat de regering tijdens het debat niet met een eigen onderbouwing van het huurwaardeforfait kwam. In het tweede deel van onze bijdrage zullen wij een eigen analyse geven van de fiscale positie van de bewoner-eigenaar.

C.A. de Kam
H. Priemus

heeft weinig zin met Van der Molen over dit onderwerp te gaan discussiëren. De biologisch-dynamische landbouw is gebaseerd op inzichten die vanuit de antroposofie werden (en worden) ontwikkeld en dat is een levensbeschouwing waarover wetenschappelijk bekvechten zinloos is. Je gelooft erin of niet, punt uit.

Het Ministerie van Landbouw en Visserij heeft voor zover mij bekend ook niet uit geloofsoverwegingen belangstelling voor de biologisch-dynamische landbouw, maar louter op pragmatische gronden. Wil je het reilen en zeilen van de alternatief werkende bedrijven (kg-opbrengsten, ziekten en plagen, energie- en grondstoffenverbruik enz.) in een vergelijkend onderzoek goed kunnen bestuderen — en dat is aanbevolen door de door het Ministerie ingestelde Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden en rechtstreeks aan de minister geadviseerd 2) door de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek TNO — dan moet je je richten op die richting waarbinnen de meeste praktische ervaring aanwezig is. Dat is in Nederland momenteel de biologisch-dynamische richting. Op de voormalige Drie Organische Stofbedrijven in de Noordoostpolder — sinds 1 mei jongstleden geheten OBS-bedrijven: Ontwikkeling Bedrijfs Systemen — is het dan ook een bedrijf van deze richting dat wordt vergeleken met een gangbaar bedrijf en een bedrijf met zogenaamde „geïntegreerde landbouw”.

Het is een feit dat het Ministerie op pariteitsbasis het salaris betaalt van de twee consultants van de biologisch-dynamische richting. Evenzeer is het een feit dat het Ministerie het (volledige) salaris betaalt van de coördinator van de tuin van het project De Kleine Aarde te Boxtel; het geven van voorlichting is één van de taken van deze coördinator. Doch ook hier spelen volgens mij geen geloofs- maar pragmatische overwegingen. Het Ministerie voert, mede als uitvloeisel van de conclusies en aanbevelingen van de Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden en de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek TNO, ten aanzien van het verschijnsel alternatieve landbouw een beleid dat kan worden bestempeld als open en voorzichtig positief. Aangezien het Ministerie bovendien steeds vaker wordt geconfronteerd met vragen van telers (en amateur-tuinders) om advies over een alternatieve bedrijfsvoering, lijkt het structureren van een en ander via de aanstelling van de biologisch-dynamische consultants bij het officiële voorlichtingsapparaat een logische stap.

In het hiernavolgende artikel zullen de bezwaren worden geanalyseerd, die voorstanders van alternatieve landbouw hebben tegen de gangbare landbouw. Daartoe is het nodig eerst een karakterisering van de gangbare landbouw te ge-

* Wetenschappelijk medewerker bij de Sectie Landbouwkundig Onderzoek van de Centrale Organisatie TNO.

1) H. van der Molen, Over de kwaliteit van produkten van de gangbare en van de alternatieve landbouw, *ESB*, 4 juli 1979.

2) Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, Stuurgroep Alternatieve Landbouw, *Rapport van de Stuurgroep Alternatieve Landbouw*, Den Haag, 1977.

ven. Vervolgens zal worden nagegaan wat de alternatieve landbouw zelf heeft te bieden.

Karakterisering gangbare landbouw

Landbouw is, evenals de activiteiten in andere bedrijfstakken, een economisch gebeuren, waarbij het de bedoeling is via de markt een inkomen te verwerven. Daarbij wordt er, evenals elders, naar gestreefd het financieel rendement te verbeteren, zo u wilt te maximaliseren. Dat uit zich in een streven de produktie per man en per hectare zo hoog mogelijk op te voeren. Een paar voorbeelden kunnen dit illustreren:

- *tarwe*. Berekend is dat in ons klimaat ruim 10 ton tarwe per ha de maximale kg-opbrengst is. De fotosynthese wordt dan maximaal benut. Momenteel wordt in de praktijk gemiddeld 5.500 kg per ha gehaald met uitschieters in goede jaren naar 8.000 kg; op proefvelden heeft men inmiddels de maximale opbrengst bereikt;
- *tomaten*. Berekend is dat in de intensieve stookteelt een opbrengst van 100 kg per m² mogelijk is. Momenteel ligt een top-opbrengst in de praktijk op 25 kg. Het zal volgens de onderzoekers wel enkele tientallen jaren duren voor we in de buurt van de 100 kg zijn gekomen;
- een *melkkoe* produceert gemiddeld circa 5.000 liter melk. Via fokken op hogere produktie en het voederen van meer krachtvoer zullen we in de richting van 6.000 liter gaan.
- de *Meerjarenvisie 1977-1981 voor het Landbouwkundig en Visserij-onderzoek* spreekt over fysiologisch gewas- en teeltonderzoek naar facetten die de (theoretisch) maximale produktie in de weg staan.

Dit streven naar een maximale produktie heeft de volgende gevolgen:

- *het ontstaan van gespecialiseerde bedrijfsvormen en krappe vruchtwisseling*, zowel in ruimte (grote percelen = monocultuur) als in tijd (in het extreme geval betekent dit continue teelt, d.w.z. elk jaar hetzelfde gewas op dezelfde plaats). Uit de glastuinbouw kunnen worden genoemd de continue teelten van sla, komkommer en tomaat;
- sterke nadruk op *mechanische grondbewerking*;
- naast de organische basisbemesting een *hoog gebruik van minerale meststoffen*: kunstmest 3);
- sterke nadruk op de *bestrijding van ziekten, plagen en onkruiden met behulp van synthetisch-chemische middelen*.

Het intensief bestrijden van ziekten en plagen is mijns inziens een wezenstrek van de gangbare landbouw. De huidige structuren zijn zodanig dat het directe economische voordeel van de chemische bestrijding voor de teler doorslaggevend of zelfs van levensbelang is. Enkele voorbeelden ter illustratie:

- in de intensieve, gespecialiseerde glastuinbouw met continue teelt of zeer krappe vruchtwisseling (tomaat plus sla (plus sla), tomaat plus aardbei, tomaat plus komkommer), is jaarlijkse grondontsmetting noodzakelijk;
- in de aardappelteelt waar met de voor aardappelmoehheid (aaltje) gevoelige rassen wordt geteeld volgens het 1 op 4 schema, kan ook met behulp van grondontsmetting 1 op 3 worden geteeld en met de combinatie resistent ras plus grondontsmetting volgens het 1 op 2 schema. Dit laatste gebeurt in de Veenkoloniën (aardappelzetmeelindustrie);
- *tarwe*. De grote stikstofgift bevordert o.a. meeldauw en afrijpingsziekten en doet het gewas legeren. Tegen dit laatste wordt dan de halmverkort CCC gespoten, die op zijn beurt niet alleen meeldauw en afrijpingsziekten bevordert doch tevens in zomertarwe de tarwestengelgalmug;
- ook de rol van de kwaliteitseisen mag niet onvermeld blijven. Zeker een aantal van deze normen is veel te hoog gesteld. Sla met een beetje luis brengt op de veiling 50% minder op dan sla zonder luis (situatie bij ruim

aanbod). Bij invoering van de z.g. geïntegreerde bestrijding van plagen in de fruitteelt — een methode waarbij gebruik wordt gemaakt van ecologisch verantwoorde chemische middelen — zou een deel van het fruit „ontsierd” worden door bepaalde aantastingen zoals rupsvraat. Deze aantastingen hebben noch op de smaak noch op de beschikbaarheid invloed. Desondanks worden ze door de autoriteiten als onaanvaardbaar gezien.

Op een hoger abstractieniveau zien we een mens- en wereldbeeld, waarin de natuur in verregaande mate manipuleerbaar wordt geacht en waarin in het algemeen vertrouwen in de huidige technologieën overheerst.

Bezwaren van voorstanders van alternatieve landbouw tegen de gangbare landbouw

Voorstanders van alternatieve landbouw zijn van mening dat de zojuist gekarakteriseerde gangbare landbouw tot problemen leidt, zoals achteruitgang van de bodemvruchtbaarheid, verlaging van de weerstand tegen ziekten en plagen, verlaging van de kwaliteit en milieubedrijf. Zijn deze bezwaren steekhoudend? We zullen ze achtereenvolgens behandelen. Een uitgebreide literatuurverwijzing blijft achterwege. De lezer kan echter veel ondersteunend cijfermateriaal vinden in het rapport *Alternatieve landbouwmethoden 4*).

Bodemvruchtbaarheid en weerstand tegen ziekten en plagen

We kunnen de term bodemvruchtbaarheid op twee manieren definiëren:

1. het vermogen van de grond tot hoge produktie, met behoud van een goede fysische, chemische en biologische toestand;
2. het vermogen van de grond tot hoge produktie, met behoud van een goede fysische, chemische en biologische toestand, maar óók met behoud van een hoge innerlijke kwaliteit en een goede weerstand tegen ziekten en plagen bij gewas, dier en mens.

De eerste definitie wordt meestal gehanteerd door de gangbare landbouw, de tweede door de alternatieve landbouw.

Een factor van groot belang voor de bodemvruchtbaarheid is de bemesting. Vergeleken met de jaren voor de tweede wereldoorlog is alleen het gebruik van stikstofkunstmest sterk toegenomen. Nemen we de eerste definitie als maatstaf, dan moet worden geconcludeerd dat de hoge stikstofgiften géén negatieve invloed hebben op de bodemvruchtbaarheid van bouwland. De zaak ligt anders bij het grasland (d.i. 60% van het Nederlandse landbouwareaal). Hoge stikstofgiften blijken de porositeit van de grond te vergroten, waardoor de draagkracht afneemt en daarmee de kans op vertrapping toeneemt. Hierbij wordt vanuit de gangbare landbouw echter aangetekend dat de draagkracht ook, en wellicht veel sterker, door de waterhuishouding van de grond wordt bepaald.

Hanteren we de tweede definitie als maatstaf, dan moet worden geconcludeerd dat de hoge stikstofgiften de bodemvruchtbaarheid van zowel het grasland als het bouwland verlagen. Wat betreft de weerstand van het gewas tegen ziekten en plagen zijn er vele voorbeelden te noemen waaruit een sti-

---

3) De Wageningse hoogleraar Van Dobben spreekt in dit verband van een „wegwerpeconomie van de mineralen”. De mineralen worden namelijk aan de ene zijde in het systeem gestopt en gaan aan de andere zijde verloren in de vorm van gezuiverd rioolwater, rioolslib en vast stadsvuil. Slechts 30-50% van het geproduceerde rioolslib en minder dan 15% van het vaste stadsvuil worden teruggevoerd naar het land.

4) Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden, *Alternatieve landbouwmethoden, Inventarisatie, evaluatie en aanbevelingen voor onderzoek*, PUDOC, Wageningen, 1977.

mulering van de aantasting door een hoge stikstofgift blijkt (meeldauw en afrijpingsziekten in tarwe zijn al genoemd; er kan ook worden gewezen op de bevordering van spintmijten en bladluizen in diverse gewassen) 5). Wat betreft de innerlijke kwaliteit beïnvloedt een hoge stikstofgift de voederwaardè van gras voor melkgevend vee negatief. Er treedt een verstoring op van de magnesium- en koperhuishouding van de dieren. Oorzaak is dat hoewel de mineralen in voldoende mate in het gras zitten, de dieren ze niet voldoende uit het darmkanaal kunnen opnemen. Om problemen te voorkomen moeten dan z.g. mineralenkoekjes worden gevoerd.

Als er veel stikstof wordt gegeven, moet er ook worden gelet op het jodium. Op gronden met een laag gehalte aan jodium zal de groei van het gewas sneller gaan dan de opname van dit element uit de bodem. Het gewas wordt dan dus, laten we zeggen, verdund. De dieren moeten hier worden bijgevoerd met jodium.

Naast stikstof wordt voor de bemesting van de bodem veel slachtvarkensmest toegepast. Deze bevat koper dat aan het voer is toegevoegd ter verbetering van de efficiency van de omzetting van voer in vlees. Er zijn door bemestingskundigen normen voorgesteld om het dumpen van mestoverschotten tegen te gaan. Op bouwland wordt stikstof als criterium gehanteerd en op grasland kalium (tegen kopziekte van melkvee). De voorgestelde normen zijn echter niet scherp genoeg om een langzame ophoping van koper in de bodem tegen te gaan. Nu blijken schapen erg gevoelig voor koper. Men adviseert dan ook geen schapen te weiden op grasland, waar varkensmest met koper op terechtkomt. Op bouwland zal men, bij ongewijzigd beleid, op de lange duur problemen met de groei van de gewassen krijgen. Het eerst bij de luchtstikstofbindende vlinderbloemigen, die het meest gevoelig voor koper zijn. In dit verband moet erop worden gewezen dat het de verwachting is dat de vlinderbloemige veldboon over enkele tientallen jaren weer een belangrijke rol in het bouwplan zal spelen: als eiwitrijk veevoer en ook voor menselijke consumptie.

De conclusie moet zijn dat het intensieve gebruik van stikstofkunstmest en de huidige toepassing van slachtvarkensmest de bodemvruchtbaarheid verlagen.

Over de nevenwerking van synthetisch-chemische bestrijdingsmiddelen op het bodemleven is en wordt veel onderzoek verricht. Vele problemen doen zich voor. Hoe moeten de eventueel waargenomen verschuivingen in de samenstelling van de bodemfauna en microflora worden opgevat? Welke verschuivingen zijn schadelijk voor het bodemleven en welke niet? Is een langdurige verschuiving schadelijker dan een kortdurende, en waar ligt dan de grens? Bestaat er interactie tussen de residuen van verschillende middelen of van hun afbraakproducten, en wat is het effect van hun eventuele interactie? Tot op heden heeft nog vrijwel geen onderzoek naar deze interactie plaatsgevonden.

Volgens deskundigen wordt de inwerking van een middel op het bodemleven meer bepaald door de persistentie dan door de acute giftigheid. Door de Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden is het begrip persistentie als volgt omschreven: van een middel of van een of meer van zijn biologisch actieve omzettingsproducten is bekend dat:

- ze een lange halfwaarde-tijd hebben, of
- in het volggewas effecten uitoefenen, of
- in de bodem en in voedselketens accumuleren.

Bij hantering van deze omschrijving blijken zeker twintig tot vijfentwintig van de in Nederland op de markt zijnde bestrijdingsmiddelen persistent te moeten worden genoemd (dat is 10% van het totale aantal toegelaten middelen). Enkele voorbeelden: het grondontsmettingsmiddel DD induceert onder bepaalde omstandigheden drie jaar na de toepassing aar-afwijkingen in het gewas tarwe. De verantwoordelijke stof blijkt de tot dusver onschuldig geachte component 1, 2-dichloorpropan te zijn. (Momenteel is onderzoek gaande naar de factoren die het optreden van de

aarmisvorming in het veld bepalen.) Van parathion, een algemeen gebruikt insecticide, wordt meestal gesteld dat alles over de snel verlopende afbraak bekend is. Het blijkt echter dat dit middel een langdurig effect heeft op bepaalde vertegenwoordigers van de bodemfauna. Sommige deskundigen achten een werking van onbekende omzettingsproducten niet uitgesloten.

Naast de persistentie moet worden gelet op de nitrificatie en nodulatie. Nitrificatie (omzetting van NH_4 in NO_3) en nodulatie (vorming van wortelknolletjes bij vlinderbloemigen) zijn twee zeer belangrijke bodemprocessen. Schimmelbestrijdings- en grondontsmettingsmiddelen kunnen deze processen sterk tot zeer sterk remmen. Na een grondontsmetting bijvoorbeeld kan de nitrificatie maanden zijn geremd. Onkruid- en insectenbestrijdingsmiddelen hebben daarentegen in het algemeen geen of weinig invloed.

Een ander aspect is dat van de regenwormen. Onderzoek in oude hoogstamboomgaarden met volveldsgrasbegroeiing, waar door jarenlange bespuitingen met koperoxychloride de regenwormen zijn uitgeroeid, heeft uitgewezen dat op het bodemoppervlak een dikke laag niet verteerd organisch materiaal voorkomt en dat het bodemprofiel tot op twintig centimeter diepte tekenen van structuurverval vertoont. De betekenis van regenwormen voor akkerbouw- en tuinbouwgronden, waar het organisch materiaal (mest, gewasresten) door grondbewerking wordt ondergewerkt, is veel minder duidelijk. De ene deskundige acht regenwormen in deze gronden slechts van belang in situaties waarin de doorluchting en de ontwatering worden gehinderd (verslemming, vaste bodemlaag en dergelijke), de ander acht ze tevens van belang in verband met de bevordering van mineralisatie- en humificatieprocessen (afbraak organisch materiaal en opbouw humus). De conclusie lijkt gewettigd dat regenwormen in het algemeen belangrijk zijn voor de bodemvruchtbaarheid. In veldproeven is van zeker twintig bestrijdingsmiddelen giftigheid voor regenwormen geconstateerd, variërend van een gering effect tot totale uitroeiing.

Hoewel al veel bekend is, blijft toch ook nog zeer veel onbekend over de invloed van bestrijdingsmiddelen op de bodem en de bodemvruchtbaarheid. Van een aantal kan worden gesteld dat ze de bodemvruchtbaarheid negatief beïnvloeden.

Kwaliteit

Alvorens de invloed van bemesting en bestrijdingsmiddelen op de (innerlijke) kwaliteit te behandelen is het goed erop te wijzen dat daarnaast verscheidene andere factoren, die men niet in de hand heeft — zoals de bodemgesteldheid en het weer —, mede de kwaliteit bepalen.

Een uitvoerige uiteenzetting over de invloed van bemesting op de kwaliteit zou hier veel te ver voeren. De lezer kan zich informeren in het rapport *Alternatieve Landbouwmethoden*. Volstaan wordt met een verwijzing naar de conclusie van de Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden dat vanuit het oogpunt van smaak en geur, houdbaarheid, mineralenhuishouding (bij vee) en gehalte aan nitraat een matig gehouden stikstofbemesting een kwalitatief beter product geeft. Deze uitspraak wordt gesteund door de opvatting van verscheidene Duitse deskundigen, dat een onderscheid dient te worden gemaakt tussen een kwantitatief maximale en een kwalitatief optimale kilogramopbrengst.

Van diverse chemische bestrijdingsmiddelen is in de loop der jaren bekend geworden dat ze bij de gebruikelijke doseringen afwijkingen in smaak en geur kunnen veroorzaken. Niet alleen in het jaar van toepassing maar ook in het daaropvolgende jaar. Dit laatste is geconstateerd bij gechlloreerde koolwaterstoffen en de grondontsmettingsmiddelen DD en metam-natrium. De overheid reageert op een betrouwbare

5) Als uitzondering op de regel zijn ook enkele gevallen bekend van een remmende werking van hoge N-giften op ziekten, bijvoorbeeld op roest in tarwe.

vaststelling van een smaak- of geurafwijking door de toelating van het desbetreffende bestrijdingsmiddel aan te passen.

Diverse bestrijdingsmiddelen beïnvloeden onder bepaalde omstandigheden ook de fysiologie van het gewas. Verder worden groeiregulators juist doelbewust toegepast om via beïnvloeding van de fysiologie de groei van het gewas in een bepaalde richting te stimuleren of af te remmen. Men kan zich afvragen wat er gebeurt met de voedingswaarde wanneer de fysiologie van het gewas wordt beïnvloed. Een van de weinige onderzoeken, waarin dit aspect is geëvalueerd, is door de „Bundesanstalt für Qualitätsforschung pflanzlicher Erzeugnisse” uitgevoerd. Aangetoond is dat de persistente, gechlorideerde koolwaterstoffen aldrin en dieldrin, waarvan het gebruik in de peenteelt ter bestrijding van de wortelvlug vroeger wijd verbreid was, het caroteen-, d.w.z. vitamine A-gehalte, 10-20% kunnen verlagen.

In het algemeen geldt dat van bestrijdingsmiddelen wel effecten op de kwaliteit van gewassen zijn geconstateerd, maar dat dit aspect nog nauwelijks systematisch is onderzocht.

Milieubederf

Aantasting van de bodemvruchtbaarheid is één vorm van milieubederf. Op deze plaats zullen niet alle andere vormen worden behandeld. Vaak zijn ze al onderkend en heeft men maatregelen getroffen, bijvoorbeeld het verbod om zaaizaad-ontsmettingsmiddelen te gebruiken die door accumulatie in voedselketens giftig zijn voor roofvogels, en het verbod om tijdens de bloei van vruchtbomen middelen te gebruiken die giftig zijn voor bijen.

Ik beperk me hier tot de kwaliteit van het oppervlaktewater en het graslandbeheer, omdat we zoveel water en gras in ons land hebben.

Kwaliteit van het oppervlaktewater

Als belangrijkste plantenvoedingsstoffen die een rol spelen bij de verrijking (eutrofiëring) van het oppervlaktewater worden meestal stikstof en fosfor genoemd. Soms ook kalium.

De uitspoeling van stikstof uit de grond naar het oppervlaktewater wordt onder de Nederlandse omstandigheden in de eerste plaats bepaald door de grondsoort en in de tweede plaats door het bouwplan en het tijdstip van toepassing. Wat de grondsoort betreft, is het zo dat uitspoeling alleen op de lichte gronden (zand en lichte zavel) een rol speelt.

Nu zegt men in de gangbare landbouw vaak: we doseren zó dat aan het eind van de teelt weinig stikstof meer in de grond zit, zodat in herfst en winter weinig naar het oppervlaktewater kan uitspoelen. In principe is dit juist, maar er dient toch een kanttekening bij te worden geplaatst met betrekking tot de melkveehouderij. De melkveehouderij is de laatste jaren sterk geïntensiveerd, ook op zand en lichte zavelgronden. Op deze bedrijven wordt tegenwoordig, naast 80 tot 100 kg N/ha in de vorm van organische mest, kunstmest N toegediend in hoeveelheden tot meer dan 360 kg N/ha. Totaal dus rond 450 kg N/ha. Er is dan sprake van een overschotsituatie, die in een grote uitspoeling resulteert.

Bij giften groter dan ca. 300 kg N/ha per jaar wordt de stikstof op grasland blijkbaar niet meer optimaal benut en vertoont de uitspoeling van dit element een scherpe stijging. Gebleken is dat in 1972 op 19 van de 27 onderzochte zandweidebedrijven in Friesland meer dan 300 kg N/ha per jaar is toegediend, variërend van 320 tot 460 kg. Dergelijke situaties doen zich niet alleen in Nederland voor. In Engeland wordt gesproken van de op vele bedrijven toegepaste economisch optimale N-gift van 400 à 500 kg/ha (naast 90 à 100 kg N in organische mest).

Over fosfor kunnen we kort zijn. Op de meeste gronden spoelt dit element nauwelijks uit. Vaak bevat het regenwater meer fosfaat dan het water uit de drainbuizen. Verder is de bijdrage van de landbouw in de totale fosfaattoevoer naar het Nederlandse oppervlaktewater veel kleiner dan die van de

bevolking en de industrie (wat overigens in ongunstige zin kan veranderen wanneer door b.v. derde-trapsinstallaties in waterzuiveringsinstallaties de bijdrage van bevolking en industrie wordt teruggedrongen).

Op de directe uitspoeling van het element kalium zal hier niet worden ingegaan, aangezien de rol van kalium bij de eutrofiëring onduidelijk is. Ik wil wel wijzen op een indirect effect. De afvalzouten die bij de produktie van gezuiverde kalimeststoffen ontstaan worden door de Franse kalimijnen in de Elzas momenteel voor een aanzienlijk deel in de Rijn geloosd. Deze lozingen, te zamen met die van Duitse soda-industrieën en steenkolenmijnen zijn verantwoordelijk voor het hoge zoutgehalte van de Rijn, waarbij het aandeel van de kalimijnen het grootste is. Rijnwater en zoute kwel zijn de belangrijkste oorzaken van het hoge zoutgehalte van het beregeningswater dat in de glastuinbouw in westelijk Nederland wordt gebruikt. Om schade aan de gewassen, die momenteel geschat wordt op f. 30 mln., zoveel mogelijk te beperken, dienen de gronden regelmatig te worden gespoeld om de geaccumuleerde zouten weg te werken. Hierbij worden ook voedingszouten uitgespoeld, wat vermoedelijk de kwaliteit van het oppervlaktewater in negatieve zin beïnvloedt. Het inmiddels gesloten maar nog niet door de Franse Nationale Vergadering bekrachtigde akkoord over de zoutlozingen biedt waarschijnlijk weinig soelaas omdat daarmede het aandeel van de kalimijnen in de zoutlozingen slechts gaat worden teruggebracht van 40% naar 20%. Door het gebruik van gezuiverde kalimeststoffen draagt de landbouw dus op indirecte wijze bij aan de achteruitgang van de kwaliteit van het oppervlaktewater.

Het oppervlaktewater is ook verontreinigd met sporen van bestrijdingsmiddelen. Het gaat hierbij niet alleen om de stabiele gechlorideerde koolwaterstoffen, doch ook om niet of relatief weinig persistente organische fosforverbindingen en carbamaten. Een deel wordt aangevoerd met de Rijn, een ander deel is afkomstig van de Nederlandse landbouw zelf. Men denke bijvoorbeeld aan „drift”, waardoor een deel van de spuitvloeistof in het oppervlaktewater terecht komt en aan het spoelen van de grond na een grondontsmetting met broombevattende middelen ten einde het broom-ion weg te werken. Voorts kan onder invloed van de regen uitspoeling plaatsvinden.

De concentraties waarin deze bestrijdingsmiddelen worden aangetroffen, variëren van enkele honderdsten ppb's (delen per miljard) tot enkele ppb's, ofwel enkele honderden tot enkele honderdduizenden malen lager dan de concentraties van deze middelen in land- en tuinbouwprodukten. Nu kan men denken dat er dus geen problemen zijn. Dat is juist, maar er moet wel worden bedacht dat verscheidene groepen waterorganismen zoals de waterinsecten en kreeftachtigen extreem gevoelig zijn voor cholinesteraseremmers en dus voor vernoemde chemische middelen. Dat is dan ook de reden waarom de situatie nauwlettend in de gaten wordt gehouden.

De conclusie die kan worden getrokken is, dat zowel op het gebied van de bemesting als de ziekten- en plagenbestrijding teelmaatregelen worden getroffen die de kwaliteit van het oppervlaktewater negatief beïnvloeden.

Graslandcultuur

De graslandcultuur wordt steeds intensiever. In de *Meerjarenvisie 1977-1981 voor het Landbouwkundig en Visserijonderzoek* staat dat de droge-stofopbrengst van grasland in Nederland momenteel gemiddeld 10 ton/ha per jaar bedraagt, maar dat deze kan worden verhoogd tot 15 à 18 ton/ha per jaar. Ten aanzien van de effecten voor het milieu zijn daarbij twee problemen opgedoemd: rond de veronkruiding en rond de weidevogels.

De verzorging en het gebruik van het grasland blijken door de sterke intensivering op vele bedrijven niet meer optimaal

te worden uitgevoerd. Een groeiend aantal problemen — in het bijzonder met veronkruiding door kweekgras, doch daarnaast ook met enkele ziekten en plagen — is hiervan het gevolg. De behoefte aan corrigerende ingrepen, met name aan herinzaai, neemt daardoor sterk toe, met alle daaraan verbonden bezwaren. Herinzaai is namelijk kostbaar, geeft opbrengstverliezen, kan gemakkelijk mislukken en geeft een slappe zode. Verder kunnen problemen met andere ongewenste plantensoorten, zoals straatgas, worden opgeroepen. Ook kan bij de huidige hoge stikstofgiften na herinzaai het Engels raaigras zo sterk gaan domineren dat de gevaren van een in continue teelt bedreven monocultuur opdoemen. Voor een gewas waarin tot voor kort relatief weinig grondbewerking werd toegepast en weinig bestrijdingsmiddelen werden gespoten, is dit uit milieutechnisch oogpunt een te betreuren gang van zaken.

De sterke intensivering van de graslandcultuur leidt ook tot het steeds meer verdwijnen van weidevogels. Het gaat hierbij niet alleen om zogenaamde kwetsbare soorten, die zich heel moeilijk aanpassen aan veranderingen in hun broedbiotoop. Het gaat ook om minder kwetsbare soorten die zich tot voor kort nog goed konden aanpassen. Afgezien van bepaalde maatregelen die de boer kan treffen waardoor een deel van de weidevogelstand zich zal kunnen handhaven, denkt men aan weidevogelreservaten. Ik wil in dit verband echter wijzen op een studie, waarin twee reservaten zijn vergeleken met een aantal extensief en intensief beheerde graslandpercelen. De conclusie is dat „dergelijke reservaten géén garantie zijn voor de hoogste broedvogelstand”, d.w.z., dat ze als weidevogelreservaten slecht functioneren.

De conclusie moet zijn dat de huidige intensieve graslandcultuur uit milieutechnisch oogpunt negatief dient te worden gewaardeerd.

Karakterisering alternatieve landbouw

In het voorgaande zijn de bezwaren van voorstanders van alternatieve landbouw tegen de gangbare landbouw geanalyseerd. Het zal duidelijk zijn geworden dat deze bezwaren niet ongegrond zijn. Wat heeft de zogenaamde alternatieve landbouw nu te bieden? Allereerst rijst de vraag wat we onder alternatieve landbouw moeten verstaan.

Het blijkt dat we te maken hebben met een scala van landbouwsystemen, die onderling sterk kunnen verschillen. Daarnaast gaat het om het denken over en streven naar nog niet of nauwelijks bestaande vormen van landbouw, zoals de zogenaamde geïntegreerde landbouw.

De Stuurgroep Alternatieve Landbouw heeft het verschijnsel alternatieve landbouw als volgt omschreven: „het door de Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden en door anderen in de samenleving (waaronder ook aanhangers van de „alternatieve” landbouwmethoden — de acht door voornoemde Commissie beschreven landbouwrichtingen (ref.) —) gewenste complex van veranderingen in de produktiewijze van de landbouw. Zoals de Stuurgroep nog aan zal tonen ligt aan dit complex in feite een politieke keuze ten grondslag, waarin de belangen van een gezonde voeding, een schoon milieu, het zuinig zijn met grondstoffen en met het bestaande landschap zwaarder wegen dan momenteel in de maatschappelijke realiteit het geval is”.

Dit is een mooie definitie, maar wat betekent zij nu in de praktijk? Om dat te achterhalen moet men in sterke mate terugvallen op wat zich momenteel als alternatief presenteert. Dan blijkt dat het van essentieel belang wordt geacht natuurlijke processen zoveel mogelijk intact te laten en te ondersteunen om problemen, zoals in het voorgaande beschreven, te voorkomen. In dit verband wordt onder natuurlijke processen o.a. verstaan de kringloop van plantenvoedingsstoffen en het onder controle houden van schadelijke insecten en mijten door hun natuurlijke vijanden. In de praktijk betekent dit (in het ideale geval) 6):

- veelzijdige bedrijfsvorm (gemengd bedrijf) en ruime vruchtwisseling;

- zo weinig mogelijk mechanische grondbewerking, en zoveel mogelijk bodembedekking;
- recirculeren van plantenvoedingsstoffen met behulp van organische meststoffen. Daarnaast een beperkt gebruik van minerale meststoffen om tekorten in de bodem aan te vullen die anderszins niet zijn op te heffen. Deze dienen niet in water oplosbaar te zijn. Het doel is namelijk de plant niet rechtstreeks te voeden naar indirect. Door het op peil houden van een bodemvoorraad aan plantenvoedingsstoffen, gebonden aan humus en mineralen, standdelen wordt ernaar gestreefd dat de plant in wisselwerking met het bodemleven de opname van zijn voedingsstoffen bepaalt, naar gelang van zijn door de klimatologische omstandigheden bepaalde behoefte. Daarnaast ligt de nadruk op de teelt van vlinderbloemigen i.v.m. de binding van luchtstikstof;
- het voorkomen van ziekten en plagen geschiedt door:
  - evenwichtige organisatische bemesting;
  - ruime vruchtwisseling;
  - rassenkeus afgestemd op geringe vatbaarheid voor ziekten en plagen en het afzien van de teelt van bepaalde gewassen in streken of op bedrijven waar de kans op mislukkingen ervan door ziekten en plagen groot is (in het Duits: standortgerechter Anbau);
  - aanleg of behoud van hagen, houtwallen en singels met eventueel een kruidenbegroeiing (natuurlijke landschapselementen);
  - bevordering van het onder controle houden van schadelijke insecten door bijvoorbeeld het ophangen van nestkastjes (voor insectenetende zangvogels) en het uitzetten van rooftermieten en sluipwespen (dit laatste wordt door de gangbare landbouw als „biologische bestrijding” aangeduid);
  - combinatieteelten, bijvoorbeeld die van wortelen en uien, waarbij de lucht van de uien de wortelvlieg op een afstand moet houden en omgekeerd.
  - toepassing van preparaten die het best kunnen worden omschreven als „groei-stimulerend en plantversterkend” (variërend van extracten van kruiden tot poeders van gesteenten).

Verscheidene van de genoemde maatregelen spreken voor zich. Van andere zijn zowel positieve als negatieve effecten op ziekten en plagen bekend. Over de combinatieteelten en de preparaten is nauwelijks betrouwbare informatie beschikbaar. Voor nadere informatie wordt de lezer verwezen naar de in voetnoot 4 vermelde publikatie.

Het mens- en wereldbeeld in de alternatieve landbouw wijkt soms sterk af van dat in de gangbare landbouw. Hoe ook de details mogen zijn bij de diverse alternatieve richtingen, een feit is dat de natuur wordt gezien als slechts in beperkte mate manipuleerbaar. Ten aanzien van de huidige technologieën bestaan reserves.

De alternatieve landbouwmethoden in de praktijk

Bij de inventarisatie door de Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden in de jaren 1972 en 1973 is het volgende geconstateerd:

- Er kunnen kilogramopbrengsten worden behaald die vergelijkbaar zijn met die van de gangbare landbouw en soms zelfs hoger. Uitzonderingen zijn over het algemeen de aardappelteelt (o.a. door het gebruik van aardappelziekte-

6) Bij individuele telers en ook bij bepaalde richtingen zijn er, soms noodgedwongen, afwijkingen van dit ideaalbeeld. Het zal duidelijk zijn dat een fruitteiler of een volleggronds tuinder nauwelijks respectievelijk in het geheel niet in staat is zijn gespecialiseerd bedrijf om te zetten in een gemengd bedrijf. De ANOG-landbouw, die het dichtst bij het gangbare systeem staat, maakt een beperkt gebruik van in water oplosbare stikstofkunstmest. Indien de preventie van ziekten en plagen onvoldoende resultaat oplevert, worden preparaten van plantaardige oorsprong als curatieve maatregel ingezet. Sommige telers en groepeerders maken ook gebruik van synthetisch-chemische middelen (de inzet van deze middelen is in vergelijking met de gangbare landbouw zeer beperkt).

resistente rassen), de teelt van appels en peren (de huidige rassen kunnen in bepaalde jaren door ziekten sterk verlaagde kilogramopbrengsten geven; de ANOG-fruitteelt kent dit probleem niet, aangezien hier wordt gewerkt met geïntegreerde bestrijding) en de melkveehouderij (er worden minder koeien per ha gehouden). Zeer duidelijk moet worden gesteld dat de goede kilogramopbrengsten worden behaald mede dank zij de aankoop van organische mest bij kunstmeststrooiende burens (op dit probleem wordt verderop nader ingegaan).

- De uiterlijke kwaliteit is dikwijls goed. De innerlijke kwaliteit is ten aanzien van een aantal aspecten waarschijnlijk beter. Deze conclusie is deels gebaseerd op een indirecte benadering, namelijk het feit dat allerlei teeltmaatregelen van de gangbare landbouw de innerlijke kwaliteit in negatieve zin beïnvloeden of kunnen beïnvloeden. Deels is de conclusie gebaseerd op een directe vergelijking van onder andere de nitraatgehalten van bladgroenten.

- In een behoorlijk aantal teelten wordt een goed resultaat behaald wat betreft het voorkómen van ziekten en plagen. Problemen zijn vaak:

- schurft op appel en peer (de huidige rassen kunnen in bepaalde jaren, zoals in 1972, zwaar worden aange-tast);

- roest en meeldauw in wintertarwe;

- enkele ziekten en plagen in groentegewassen, zoals rupsen in kool en bladluizen in sla en andere gewassen.

Op grond van de ontwikkelingen in het landbouwkundig onderzoek mag worden verwacht dat door verscheidene van de gesignaleerde problemen over een aantal jaren een oplossing zal zijn gevonden. Genoemd kunnen worden schurftresistente appel- en perenrassen, bladluisresistente sla en, ter voorkoming van roest in tarwe, de multilijnteelt.

- Een ander probleem vormen de onkruiden. Er zijn telers die onkruiden een grotere bedreiging vinden dan ziekten en plagen. Men wijst erop dat aangepaste apparatuur wordt gemist. Dit is niet zo verwonderlijk, aangezien sinds de opkomst van de chemische onkruidbestrijding, de verdere ontwikkeling van de mechanische onkruidbestrijding op een laag pitje is komen te staan. De laatste tijd is er echter in het landbouwkundig onderzoek groeiende belangstelling om onderzoek inzake de mechanische bestrijding weer op te pakken.

- Door een geringer gebruik van ecologisch niet verantwoorde stoffen wordt een milieuvriendelijker werkwijze gevolgd.

- Ten aanzien van het graslandbeheer kan worden opgemerkt dat de beschikbare informatie de veronderstelling lijkt te wettigen dat het minder intensieve systeem van de alternatieve landbouw milieuvriendelijker is.

- Ten aanzien van de stikstofbemesting moet worden geconstateerd dat zowel de alternatieve als de gangbare landbouw bijdraagt aan de verrijking van het oppervlaktewater. Hoe de onderlinge verhouding ligt valt niet zonder meer te zeggen. Het is goed in dit verband op te merken dat het populaire dogma dat alternatieve landbouw per definitie milieuvriendelijk is, op onvoldoende kennis van zaken berust. Maar hij is in een aantal opzichten duidelijk milieuvriendelijker en dat is een belangrijk voordeel.

- Over het energieverbruik kan het volgende worden opgemerkt. Het veel geciteerde onderzoek van Lockeretz e.a. in de Amerikaanse Corn Belt 7) is onbetrouwbaar. Het probleem kan echter ook als volgt worden benaderd. 70-80% van het verbruik aan fossiele energie in de gangbare landbouw vindt plaats in de intensief gestookte glastuinbouw (het gaat hier om 4% van het huidige nationale energieverbruik). Het feit dat de meeste alternatieve richtingen dit teeltsysteem afwijzen, kan vanuit energetisch oogpunt dus positief worden gewaardeerd. Verder heeft de omzetting van plantaardig produkt in dierlijk produkt een energetisch rendement van slechts 15%. Het feit dat de alternatieve landbouw in het algemeen geen intensieve veehouderij kent en dat vele alternatieve consu-

umenten sterk vegetarisch zijn georiënteerd, kan vanuit energetisch oogpunt dus eveneens positief worden gewaardeerd.

Uitbreiding alternatieve landbouw

Komen we ten slotte bij de hamvraag: is alternatieve landbouw op grote schaal mogelijk? Voorafgaande aan de beantwoording van die vraag zou ik het volgende willen opmerken:

a. Nederland zal nooit in zijn eentje alternatieve landbouw gaan bedrijven.

b. Aangezien het niet duidelijk is hoe alternatieve landbouw in andere landen op grote schaal zal functioneren, is het rekenen met een grote import van veevoedergrondstoffen (ten behoeve van onze export van dierlijke produkten) een riskante zaak.

c. Deze veevoedergrondstoffen vormen overigens geen technisch probleem, aangezien Nederland momenteel zelfvoorzienend is qua calorieën en eiwitten. We zijn dus voor onze voedselvoorziening niet afhankelijk van deze import.

d. Een modelmatige benadering van alternatieve landbouw in Nederland, met gesloten grenzen, lijkt me de beste aanpak om de mogelijkheden van deze produktiewijze te evalueren. Dit wordt vergemakkelijkt doordat Nederland een qua omvang vrijwel gestabiliseerde bevolking heeft.

De bovengestelde vraag is vanuit verschillende gezichtspunten te benaderen. Aan de orde komen technische en maatschappelijke aspecten.

Technische aspecten

Allereerst worden technische zaken aan de orde gesteld op het gebied van bemesting, voeding en economie.

Als alle telers alternatieve landbouw bedrijven, valt de mogelijkheid van aankoop van mest bij de kunstmest strooiende buurman weg. Verder zouden we, zoals boven gesteld, niet meer kunnen rekenen met de import van veevoedergrondstoffen. Zoals voorstanders van alternatieve landbouw aangeven, moet de oplossing dan liggen in het volledig recirculeren van het organische afval van de samenleving (uit de keuken en uit de WC). Technisch is dit mogelijk, maar het zal zeer grote aanpassingen in de afvalverwerking van de samenleving vragen. Hoever kunnen we hiermee komen?

Tabel 1. Verlies en winst aan fosfor en kalium bij volledige terugvoer naar het land van het organische afval van de samenleving

	Verlies		Winst	
	absoluut a)	proc. a)	absoluut	proc.
Fosfor:				
overledenen b)	57.500	0,4	—	—
dieren	p.m.	—	—	—
visconsumptie c)	—	—	505.000	3,7
levensmiddelenindustrie	—	—	p.m.	—
veevoederindustrie	—	—	p.m.	—
Kalium:				
overledenen	17.000	0,1	—	—
dieren	p.m.	—	—	—
visconsumptie	—	—	455.000	1,9

a) Absoluut: in kg per jaar. Procentueel: in % van de totale afvoer van het land.

b) 115.000 overledenen per jaar à 500 gram fosfor en 150 gram kalium.

c) Visconsumptie: 155 mln. kg per jaar; het eetbare gedeelte (ca. 60%) bevat 186.000 kg fosfor en 280.000 kg kalium, het niet-eetbare gedeelte 319.000 kg fosfor en 175.000 kg kalium (het niet-eetbare gedeelte is onderscheiden in graten, met 6,55% fosfor en 0,06% kalium en ingewanden, vel enz., waarvan de gehalten gelijk zijn gesteld aan die van het eetbare deel: 0,2% fosfor en 0,3% kalium).

7) W. Lockeretz e.a., *A comparison of the production, economic returns and energy intensiveness of Corn Belt farms that do and do not use inorganic fertilisers and pesticides*, Center for the Biology of Natural Systems, St. Louis, Report CBNS - AE- 4, 1975.

Voor elementen die niet of weinig uit de grond uitspoelen en vervluchtigen, kunnen we de kringloop geheel of in verregaande mate sluitend maken (zie tabel 1). Er is eigenlijk maar één element dat een groot knelpunt vormt, namelijk stikstof: het spoelt uit als nitraat en vervluchtigt als ammoniak en stikstofoxyden. Het alternatief voor kunstmeststikstof is de luchtstikstofbinding door de wortelknolletjesbacteriën van vlinderbloemige gewassen. Hierbij zijn er twee mogelijkheden:

- overbrenging van het luchtstikstofbindend vermogen van de vlinderbloemigen op niet-vlinderbloemigen, dus op onze aardappelen, suikerbieten, tarwe en grassen. Hoewel er grote vorderingen worden gemaakt op het gebied van de genetische manipulatie, moet hier vooraan gesproken worden van „science fiction”;
- tweede mogelijkheid is de teelt van vlinderbloemigen.

Ik ga niet in op mogelijkheden en problemen bij de toepassing van deze groenbemesters, maar stap direct over naar de vraag wat de toepassing van vlinderbloemigen en het consequent afwijzen van stikstofkunstmest — of dat noodzakelijk is, laat ik in het midden — voor het produktieniveau in Nederland zouden betekenen. Prof. de Wit (hoogleraar theoretische teeltkunde aan de LH) schat dat de produktie met zo'n 35% zal dalen. Dit lijkt rampzalig, maar is het in het geheel niet als de volgende opties van voorstanders van alternatieve landbouw in het model worden ingevoerd. Deze betreffen het aspect voeding.

Nederland is enerzijds zelfvoorzienend en kent anderzijds een overconsumptie van calorieën van 18-25% (zie tabel 2). Verder bestaat er in de huishoudens een verspilling van voedsel die voor Engeland op 6-7% wordt geschat en voor het welvarender Nederland eerder hoger dan lager zal liggen. Dat betekent dat de huidige produktie zonder bezwaar met 20 à 24% omlaag zou kunnen.

Tabel 2. Consumptie van en behoefte aan calorieën, gemengd eiwit en dierlijk eiwit (hoeveelheden per volwassene per dag)

	Consumptie	Behoefte
Calorieën (in Kcal.)	3.100-3.200 (VS) 3.000-3.100 (NL)	2.550 a)
Gemengd eiwit (in grammen)	ruim 100 (VS) 86 (NL)	52 a)
Dierlijk eiwit (in grammen)	66 (VS) 54 (NL)	17-18 b)

a) Bij matig inspannend werk, man 70 kg en vrouw 60 kg lichaamsgewicht, leeftijd 20-30 jaar.

b) behoefte aan dierlijk eiwit is 1/3 van die aan gemengd eiwit.

Door verlaging van de consumptie van dierlijk eiwit — we eten er 3x meer van dan nodig is (zie tabel 2) — kan de produktie nog veel verder omlaag. Eerder is al aangegeven dat het energetisch (= calorisch) rendement van de omzetting van plantaardig produkt in dierlijk produkt slechts 15% bedraagt. Verlaging van de consumptie van dierlijk eiwit betekent trouwens ook dat de behoefte aan stikstof in de landbouw sterk wordt verlaagd: een gram stikstof in de vorm van dierlijk eiwit vraagt voor zijn produktie zeven gram stikstof in de bodem, terwijl een gram stikstof in de vorm van plantaardig eiwit slechts twee gram stikstof in de bodem vraagt. Het is goed op te merken dat het bij dierlijk eiwit niet gaat om het dierlijke van het eiwit maar om het vitamine B12 (de „animal protein factor”) dat alleen bij dierlijke produkten in hoeveelheden van betekenis aanwezig is.

Over het economische aspect slechts een enkele opmerking. De hogere produktiekosten van alternatieve landbouw en de daaraan gekoppelde hogere marktprijzen betekenen geen aanslag op het huishoudbudget als het voedingspatroon wordt aangepast. Het volgende voorbeeld uit 1974 verduidelijkt dit (berekening van een diëtiste van De Kleine Aarde):

- het standaarddieet van het Voorlichtingsbureau voor de Voeding voor 4 volwassenen in de leeftijd van 20-35 jaar en met matig inspannend werk: vlees, vis, ei enz., géén luxe in de vorm van borrelnootjes, wijnen sherry: totale uitgave f. 106 per week;
- De Kleine Aarde: mensen van dezelfde leeftijd met hetzelfde werk: melk, kaas, een enkel ei (rond 20 gram dierlijk eiwit per persoon per dag), verder evenmin luxe. Aankoop in zogenaamde biologische winkels en (dure) reformzaken: totale uitgave f. 100 per week.

In de NOS-map *Anders eten* van november 1976 komen men tot een overeenkomstige conclusie.

Maatschappelijke aspecten

Het voorgaande mag duidelijk hebben gemaakt dat er geen onoverkomelijke technische problemen zijn bij de toepassing van alternatieve landbouw op grote schaal. Vervolgens rijst de vraag hoe de zaak maatschappelijk ligt. Hier doen zich vele onzekerheden voor.

- In hoeverre zal onze samenleving, gedwongen door schaarste aan grondstoffen en/of vanuit een groeiend milieubesef, overgaan van een wegwerpeconomie naar een kringlooeconomie?
- Nemen we het advies van de directeur van het Voorlichtingsbureau voor de Voeding, gegeven in een toespraak op 15 juni 1976, ter harte en gaan we inderdaad 25% minder eten? Nemen we het advies uit *Voedingsinformatie*, maart 1979, getiteld: „De voeding van het Nederlandse schoolkind”, ter harte en laten we onze kinderen en onszelf inderdaad minder vlees eten en meer peulvruchten?
- Of een kringlooeconomie zich verdraagt met het huidige voorgestane landbouwbeleid is een open vraag. Dezelfde vraag kan worden gesteld voor de samenwerkingsverbanden tussen telers, winkeliers en consumenten zoals we die tegenwoordig in de alternatieve landbouw kennen en waarin in onderling overleg produktiehoeveelheden en prijzen worden vastgesteld. Anderzijds kan de vraag worden gesteld of het landbouwbeleid niet aan revisie toe is. Is het bijvoorbeeld veantwoord tussen nu en 1990 X maal 1.000 arbeidsplaatsen in de landbouw verloren te laten gaan terwijl we een hoge structurele werkloosheid hebben? En terwijl het voor de overblijvende boeren slechts betekent dat het percentage van hen met een inkomen beneden het referentieniveau (cao-loon van een vakarbeider in de landbouw) slechts afneemt van 70% tot 65%. Ik zei daarnet X maal 1.000 en niet de in de kranten genoemde 60.000, omdat niet zonder meer duidelijk is wat natuurlijke afvloeiing is en wat koude sanering. Is het ontbreken van een opvolger voor een boer op een klein bedrijf die met pensioen gaat, natuurlijke afvloeiing, omdat dit bedrijf onder de huidige omstandigheden niet meer levensvatbaar is of moeten we dit koude sanering noemen?

Of we van het dwangmatig streven naar maximale produktie afstappen en of we dan biologisch-dynamisch dan wel macrobiotisch gaan boeren of kiezen voor de nog nauwelijks bestaande geïntegreerde landbouw, zal niet afhangen van degenen die het voedsel produceren, maar van degenen die het kopen en consumeren, dat wil zeggen van u en mij.

R. Boeringa

ESB: omdat de economie verder gaat...

Vilfredo Pareto (1848-1923)

Vilfredo Pareto werd te Parijs geboren. Zijn vader, Marchese Raffaele Pareto, telg uit een adellijk geslacht uit Genua, verdiende daar in ballingschap zijn brood als ingenieur. Zo had Vilfredo een Franse moeder (vele van zijn publikaties zijn in het Frans geschreven) en hield hij aan deze ballingschap een afkeer over voor de losse democratische ideeën waar zijn vader, aanhanger van Mazzini, voor warmliiep. Later zou Pareto democratie zelfs bijna synoniem gaan achten met corruptie.

Toen Pareto ongeveer acht jaar oud was, keerde de familie naar Italië terug. Pareto studeerde in Turijn mechanica en promoveerde in 1869 op een proefschrift over evenwicht getiteld, *Principes fondamentaux de l'équilibre des corps solides*. Hoewel dit evenwicht op een geheel ander terrein lag dan zijn latere pogingen een economisch-evenwichtssysteem te modelleren, heeft hij waarschijnlijk bij het gebruik van de wiskunde groot voordeel gehad van zijn studie. Een ander overblijfsel uit deze periode, waar hij, getuige zijn voetnoten, sterk op trok, was de kennis van de Latijnse en Griekse cultuur.

Na een baan als spoorwegingenieur, gevolgd door een directeurspost in de metaalindustrie nam Pareto in 1882 ontslag om vrij adviseur te worden. In de jaren tachtig van de 19e eeuw verloren de liberalen waartoe Pareto behoorde terrein. Strijdvoerend tegen het opkomende protectionisme (dat Italië, tot Pareto's verbazing en in strijd met de klassieke theorie, geen kwaad zou doen), de militaire bewapening en de corruptie, stelde hij zich kandidaat voor het parlement, maar werd volledig verslagen door een regeringsgezinde kandidaat. Deze gebeurtenis isoleerde Pareto en was misschien het begin van de langzame groei tot de verbitterde briljante pessimistische strijdlustige eenzellige eenling, die overal denkbeelden over had maar die nergens bijhoorde, zelfs wat de godsdienst betreft. Zo schrijft Cirillo: „a selfconfessed unbeliever throughout his life, Pareto embraced liberalism as a sort of religion . . .”. Maar bij de echte liberalen hoorde hij niet.

Pareto bleef in geschriften ageren tegen allerlei zaken. Bij zijn latere sociologische studieën zal hij dan ook sterk de aandacht vestigen op het recht om oppositie te voeren tegen de heersende elite. Zelfs werd hij in overheidskringen uiteindelijk zo impopulair dat de politie hem in 1891 verhinderde een voordracht te houden in Milaan.

De leerstoel in de economie — de stoel van Walras — die de universiteit van Lausanne hem twee jaar later aanbood was dan ook een uitkomst, hoewel Pareto nog even bang was door het accepteren hiervan zijn Italiaanse nationaliteit te verliezen. Dit gebeurde niet hetgeen nog gevolgen had voor zijn tweede huwelijk. Pareto had namelijk in 1889, als man van middelbare leeftijd, Alessandrina Bakounine, dochter van een bescheiden Russische familie, getrouwd. Zijn vrouw klaagde al gauw over te weinig aandacht. Pareto was niet in haar geïnteresseerd, evenmin als in het krijgen van kinderen. Hij riep zijn vrienden op wetenschap te produceren in plaats van kinderen. Uiteindelijk ging Alessandrina er met de kok vandoor naar Rusland. Pareto nam hierop het 31 jaar jongere, soms als frivool bestempelde, Franse meisje Jeanine Regis in huis op. Cirillo schrijft hierover: „If there was not much love

between them, there was certainly companionship and understanding”. Pareto kon door zijn Italiaanse nationaliteit niet scheiden. Vlak voor zijn dood kon hij haar door toeval — zijn stad Fiume werd voor korte tijd onafhankelijk — toch nog trouwen. Van het fortuin dat zijn oom hem in 1898 nagelaten had, en waardoor hij zich na het constateren van een hartkwaal in 1906 als hoogleraar terug kon trekken, was toen ten gevolge van slechte beleggingen en een luxueus leven, niet veel meer over. Uiteindelijk moest zijn tweede vrouw de auteursrechten van haar man aan de Italiaanse regering overdragen in ruil voor een pensioentje.

Aan het eind van zijn leven stond Pareto bij de Italiaanse regering in hoog aanzien. In 1923 werd hem zelfs door Mussolini het senatorschap aangeboden hetgeen Pareto accepteerde. Na een leven van teleurstelling over politieke groeperingen in zijn land en na aanvankelijk ook sceptisch te hebben gestaan tegenover het fascisme — „I may be wrong, but I don't see in fascism a permanent and profound force” — moet Pareto, onwetend over de corruptie en de misdaden die zouden volgen, toch iets in deze politieke richting hebben gezien.

Pareto begon zijn carrière als wetenschapper, econoom en socioloog, toen het grootste gedeelte van zijn leven reeds voorbij was. Pareto begon als voorstander van het *laissez-faire*-beginsel — „I quite realize that protection is an absurdity and a fraud” — in een tijd dat de klassieke school zwaar wordt aangevallen door de Duitse historische school en de marxisten. Zijn bestudering van de marxisten werd een eerste aanzet tot Pareto's latere sociologische werk. De Engelse neo-klassieken worden door hem gecritiseerd om hun partiële-evenwichtsanalyse waarbij het opvalt dat Pareto kritiek op zijn eigen werk zeer slecht kon verdragen en blind was voor de verdiensten van zijn tegenstanders. Zo werden o.a. Marshall, Edgeworth en Fisher fel en onheus door hem bejegend („Marshall has not yet managed to grasp the idea of economic equilibrium . . . He adds nothing remarkable to our knowledge”).

Pareto heeft een aanzienlijke invloed gehad in de geschiedenis van het economisch denken. Dit is eigenlijk verwonderlijk gezien de late leeftijd waarop hij met zijn wetenschappelijk werk begon en het feit dat hij na 1912 zijn aandacht helemaal richtte op de sociologie. Dank zij zijn briljante geest en zijn brede interesse sprak Pareto's werk velen aan. In tegenstelling tot zijn voorganger Walras, waarmee de

verhouding goed maar afstandelijk was, vormde hij een school, die als de school van Lausanne bekend werd. De twee belangrijkste werken van Pareto opeconomisch terrein zijn de Cours d'économie politique (1896/1897) en de Manuale d'economia politica (1906) welke door Schumpeter met name vanwege de mathematische appendix (in de Franse editie) een greep naar de onsterfelijkheid werd genoemd.

Bij zijn nieuwe aanpak van de nutstheorie maakt Pareto gebruik van de indifferentiecurven van Edgeworth. Hij introduceerde het woord „ophelimité” om het woord nut te vermijden. Hij lichtte dit als volgt toe: „Gold has a certain ophelimity for the Indians of the Antilles; it is doubtful whether it was ever useful to them and it became very harmful to them for exciting the greed of the Spaniards”. Pareto ontkent uiteindelijk de noodzaak van het meetbaar zijn van zijn ophelimité. Deze verschuiving van cardinaal naar ordinaal liep vooruit op de latere theoretische ontwikkelingen. Bekend van Pareto zijn de „hills of pleasure” die hij confronteert met de „hills of return”.

Naast zijn nutstheorie is Pareto bekend geworden door zijn uitwerking en verbetering van de algemeen-evenwichtstheorie van Walras. Ondanks pogingen het systeem een dynamische basis te geven, blijft dit stuk theorie in wezen statisch. Interessant is dat hij de indifferentiecurventechniek zowel aan consumenten- als aan producentenzijde gebruikt.

Een derde terrein waarop Pareto een belangrijke bijdrage heeft geleverd, ja zelfs grondlegger is geweest, is dat van de „welfare”-theorie. Bekend is zijn optimum, het Pareto-optimum, een situatie waarbij niemand meer beter af kan worden zonder dat een ander slechter af zal zijn.

Een vierde bijdrage, de enige op het gebied van de empirische research, die reeds zeer vroeg bijgedragen heeft tot de internationale reputatie van Pareto, is de z.g. „wet van de inkomensverdeling”. Deze wet, die veel discussie heeft ontlokt, is een empirisch gevonden verband tussen inkomensniveau en inkomensverdeling. Dit verband, dat statistisch hetzelfde bleek te zijn in verschillende landen op verschillende tijden (het datamateriaal was afkomstig uit o.a. het 19e-eeuwse Pruisen en Engeland, het renaissance-Florence, het 18e-eeuwse Peru en het 16-eeuwse Augsburg), toonde volgens Pareto aan dat alle pogingen de levensstandaard van de lagere klassen te verbeteren door beïnvloeding van de inkomensdistributie nutteloos waren. De enige manier om de werkende klasse een betere levensstandaard te geven lag in een verhoging van de produktie, van het totale inkomensniveau.

Naast deze belangrijke terreinen is het interessant te zien hoe Pareto tegen conjunctuurgolven aankijkt. In de Coursschrijft hij hierover: „If it were possible to prevent absolutely these crises, would it be useful to do so? One will be tempted to answer in the affirmative, but deeper examination will raise a number of doubts. It is not all certain whether rhythmic movement is not one of the conditions of economic progress”.

Aan het feit dat Pareto in de periode tussen de beide wereldoorlogen een grote invloed heeft gehad op het denken over samenleving en politieke organisatie heeft zijn arbeid op het gebied van de sociologische wetenschap veel bijgedragen. Het in de economie gehanteerde mensbeeld van de logisch handelende, rationeel afwegende en nutsmaximaliserende mens klopte maar ten dele met de werkelijkheid. De niet logische, niet vanuit een individueel behoeftenpatroon handelende mens zou onderwerp van bestudering van de sociologie zijn. In 1902 schreef hij Les systèmes socialistes dat als het ware de brug naar de sociologie vormt. Ook in de Manuel waren aanzetten aanwezig voor de acht jaar later gepubliceerde belangrijkste sociologische publikatie van Pareto de Traité de sociologie générale: het onderscheid tussen logisch en nonlogisch handelen, het verschil tussen nut en waarheid van theorieën, en de circulatie van elites. Handelingen van mensen moeten in de sociologie worden geanalyseerd en worden ontdaan van onjuiste verklaringen van de handelingen. Nonlogische theorieën moeten herleid worden tot achterliggende sentimenten. Gevonden ideologie-

en stoelen op een geestesgesteldheid die op een zeker moment gevoelig maakt voor bepaalde argumentaties. Deze achtergronden moet men doorgronden om situaties te begrijpen. Schumpeter schrijft over deze gedachtengang „... Pareto's message, however one-sided, is a healthy antidote. It is not, like his economics, a technical achievement of the first order. It is something quite different. It is an attempt to preach a sermon”.

In de huidige samenleving achtte Pareto de maatschappelijke conflicten overigens wel veelal economisch van aard. Groepen strijden om de macht welke altijd in handen is van een kleine groep, de elite. Deze elites circuleren, waarbij afwisselend het leeuwetype, gericht op conservering, traditie en de collectiviteit en gebruik makend van geweld en het vosstype, gebruik makend van list en bedrog en op korte termijn en meer individueel gericht, zal overheersen. Deze klassenstrijd zal blijven voortduren; er is geen uitzicht op een betere maatschappij en een klassenloze samenleving à la Marx. Pareto blijft ook hier pessimist.

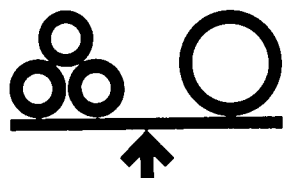
Al werkend aan zijn sociologische systeem in zijn uitgebreide bibliotheek, te midden van zijn katten, waarmee hij een vreemde aanhankelijkheidsband had, vereenzaamde Pareto, auteur van een vijftiental boeken en een dertigtal belangrijke artikelen, in zijn laatste levensjaren tot de „lone thinker of Celigny”. Seligman beschrijft deze situatie als volgt: „In his old age, with full beard, wearing a flowing cloak and surrounded by at least two dozen cats, Pareto maintained a lonely existence at his villa in Celigny. Like his pets, he was independent, feline and proud, a lover of form and capable of showing his teeth when displeased. A congenial rebel, he welcomed those who were in conflict with their government. His imagined enemies were numerous: democrats, Pan-Germans, temperance ladies, prudens and those of his countrymen who treated his work with silence. And so he continued to work away at this theory of society, putting examples of catbehaviour into his sociology and living with aristocratic disdain for the world from which he had come”.

H. M. Becker

Adverteer in Economisch Statistische Berichten

Inlichtingen:
Roelants/E.P.R

Postbus 53021
Catsheuvel 75, Den Haag
Telefoon 070-503300

De „Postbank”

DRS. R. TH. V. M. POUW*

Inleiding

De verwachte nota van minister Andriessen omtrent het wetsontwerp „Postbank” heeft de aan de kamer toegezegde datum, nl. vóór het kamerreces, niet gehaald. In deze nota zou het huidige kabinet haar visie ontvouwen m.b.t. het door het kabinet-Den Uyl ingediende wetsontwerp. De doelstelling van het vorige kabinet was door middel van een integratie van de PCGD en RPS tot een volwaardige bankinstelling te komen, welke haar diensten zowel aan particulieren als aan het bedrijfsleven — het z.g. „retail”- plus „wholesale”-bedrijf — zou aanbieden. Dit, aldus het wetsontwerp, in het belang van de continuïteit van de gewenste dienstverlening door de RPS en PCGD alsmede in het belang van een gezonde concurrentie in het bankwezen. Met name het concurrentie-argument heeft de nodige kritiek opgeleverd, terwijl ook werd gewezen op de ongelijke concurrentievoorwaarden die zouden ontstaan.

Uit perspublicaties 1) is intussen duidelijk geworden dat het huidige confessioneel-liberale kabinet inderdaad veranderingen in het wetsontwerp overweegt, o.a. op het punt van gelijke concurrentievoorwaarden, terwijl het ook de bedoeling zou zijn het „wholesale”-bedrijf van de toekomstige „Postbank” beperkingen op te leggen.

In onderstaand artikel worden de pro's en contra's voor een „Postbank” terzijde gelegd en worden het bedrijf van de eventuele „Postbank” en haar ontwikkelingen vanaf 1976 nader beschouwd. Daartoe zijn de respectieve balanscijfers en exploitatiecijfers van de RPS en PCGD samengevoegd, zodat enigszins een indicatie wordt verkregen van de cijfers welke voor een „Postbank” zouden gelden.

Balansontwikkeling „Postbank”

De in het wetsvoorstel voorgestane integratie van de PCGD en RPS in een „Postbank” doet een bankinstelling ontstaan met f. 31.616 mln. aan balanstotaal, die een vijfde plaats, na de ABN, RABO, AMRO en NMB, op de rangordelijst van financiële instellingen in Nederland

inneemt 2). Zoals onderstaand „benaderd” balansoverzicht (tabel 1) van de afgelopen 4 jaar laat zien, bedroeg de gemiddelde balanstoeiname ca. 12% per jaar (dat van de 4 grootste banken ca. 20%). Dit mag, gezien de wettelijke beperkingen die momenteel voor de „Postbank” gelden, als niet onbevredigend worden beschouwd.

Aan de passiefzijde stegen de posten garantievermogen, crediteuren en spaartegoeden de afgelopen jaren gemiddeld met respectievelijk 25%, 13% en 12% per jaar. De nogal forse gemiddelde groei van het garantievermogen was vooral mogelijk door het omvangrijk voordelig exploitatieresultaat van de RPS in de afgelopen jaren dat geheel aan de reserves werd toegevoegd, bij het ontbreken — tot 1978 — van belastingplicht.

Voor ruim 95% bestaat de post crediteuren uit het saldotegoed van rekeninghouders bij de PCGD. Dit saldotegoed nam in 1978 t.o.v. 1975 met ruim 12% per jaar (bij de 4 grootste banken met gemiddeld ca. 15%) toe tot ruim f. 14,5 mrd., het aantal rekeninghouders steeg in die peri-

ode gemiddeld met ca. 5% per jaar tot f. 3,96 mln. Door deze ontwikkelingen kon het gemiddelde saldotegoed per rekening stijgen van f. 3.100 in 1975 tot f. 3.595 ultimo 1978. Het aandeel van de „Postbank” in de totale binnenlandse girale geldhoeveelheid heeft zich sinds enige jaren rond de 30% gestabiliseerd.

Tabel 2 geeft een overzicht van de spaaractiviteiten bij de „Postbank” aan. Het tegoed op spaarrekeningen steeg in de periode 1975-1978 met ruim 12% per jaar. Het gemiddelde tegoed op spaarrekeningen steeg in bovengenoemde periode van f. 1.780 in 1975 tot f. 2.254 in 1978. Het aandeel van spaartegoeden bij de „Postbank” in het totaal aan

* De auteur is medewerker van het economisch bureau van de Amro-bank te Amsterdam. Het artikel is geschreven à titre personnel.

1) *Het Parool*, 23 mei 1979.

2) Per 1 januari 1979 zijn de activiteiten van de Gemeente-Giro Amsterdam (balanstotaal ca. f. 2 mrd.) voortgezet door de PCGD en wat de spaaractiviteiten betreft door de RPS.

Tabel 1. Balansoverzicht van de „Postbank”

	1975	1976	1977	1978
Activa (× f. 1 mln.)				
Liquide middelen/Nederlands overheidspapier	2.491,2	1.810,1	3.199,8	3.270,2
Effecten	2.237,6	2.154,1	2.225,8	2.444,1
Debiteuren	1.515,2	1.518,8	1.862,0	2.192,6
Krediet op middellange termijn	15.658,7	18.227,6	20.365,5	22.988,7
waarvan hypothecair krediet	961,3	1.957,3	3.226,1	4.563,6
consumptief krediet	61,8	87,9	314,5	635,7
Onroerend goed	463,5	396,9	261,0	215,7
Gebouwen + inventaris	207,1	218,9	410,8	503,6
Totaal	22.580,3	24.310,6	28.315,0	31.616,0
Passiva (× f. 1 mln.)				
Garantie vermogen	1.412,1	1.684,3	2.084,2	2.456,5
Crediteuren	10.761,0	11.177,9	13.370,3	14.998,6
Spaartegoed	10.407,3	11.448,4	12.860,5	14.160,9
Totaal	22.580,3	24.310,6	28.315,0	31.616,0

Bron: Jaarverslag RPS en PTT.

Tabel 2. Overzicht van de spaaractiviteiten bij de „Postbank” (× f. 1 mln.)

	1975	1976	1977	1978
Spaarverschil	890	524	850	606
Bijgeschreven rente	527	559	623	745
Tegoed op spaarrekeningen (ultimo)	10.443	11.526	12.998	14.349
Gemiddeld tegoed spaarrekeningen (× f. 1 mln.)	1.780	1.936	2.151	2.254
Aantal spaarrekeningen (× 1.000)	5.866	5.953	6.043	6.164

spaartegoeden bij de gezamenlijke spaarinstellingen liep de afgelopen 3 jaar terug van 17,1% per ultimo 1975 naar 14,8% per ultimo 1978. Deze teruggang werd mede veroorzaakt door tijdelijke turbulente rente-ontwikkelingen op de geldmarkt in de jaren 1976 en 1978, waardoor spaargelden bij de „Postbank” werden overgeboekt naar kortlopende — hoger renderende — depositovormen (welke de „Postbank” niet in haar dienstenpakket heeft) bij andere financiële instellingen.

De aan de passiefzijde verkregen middelen worden voor ca. 73% op de middellange termijn belegd; voornamelijk in onderhandse leningen. Echter, binnen deze debetpost heeft zich sinds 1974 een accentverschuiving voorgedaan ten gunste van de hypothecaire en sinds 1977 mede ten gunste van de consumptieve kredietverlening. De accentuering van de middellange kredietverlening aan de private sector werd enerzijds veroorzaakt doordat deze kredietvorm als een welkome aanvulling werd beschouwd ter versterking van haar dienstenpakket en anderzijds omdat vanwege de slechte economische gang van zaken de vraag naar onderhandse leningen achterbleef. De hypothecaire kredietverlening paste in de „vernieuwde” 3) beleggingsfilosofie van een hoog aanvangsrendement van de „Postbank”, terwijl bovendien voor het middelenbeheer als bedrijfseconomisch voordeel geldt dat de rentetarieven sneller kunnen worden aangepast aan de gangbare tarieven op de kapitaalmarkt door de conditie dat na vijf jaar de rente kan worden herzien. Dit in tegenstelling tot de traditionele langlopende lening, omdat daar de geldgever minder mogelijkheden heeft om wijzigingen in de condities aan te brengen.

In overeenstemming met de vernieuwde beleggingsfilosofie werd begin 1975 een aanvang genomen met het afstoten van onroerend goed. De post onroerend goed daalde met ruim 50%; van f. 463,5 mln. ultimo 1975 tot f. 215,7 mln. ultimo 1978. Van de overige debetposten bestaat het grootste gedeelte uit kortlopende vorderingen op de Nederlandse overheid.

Kredietverlening aan de particuliere sector

Hypothecair-kredietverlening

Sinds november 1973 beweegt de „Postbank” zich op het terrein van de hypothecair-kredietverlening. Deze kredietverlening heeft sinds die tijd bij deze instelling een enorme, na 1975 weliswaar dalende, groei doorgemaakt. In tabel 3 wordt de ontwikkeling van het uitstaand hypotheekensaldo weergegeven en wordt de groei van dit saldo vergeleken met de groei van het uitstaande saldo aan hypotheekleningen bij de handelsbanken.

Hoewel de groei na 1975 afneemt blijft zij bij de „Postbank” hoog in vergelijking

Tabel 3. Ontwikkeling van de hypothecair-kredietverlening

	1974	1975	1976	1977	1978
Uitstaand saldo hypothecair krediet bij Postbank (× f. 1 mln.)	311,4	961,3	1.957,0	3.126,0	4.564,0
Groei t.o.v. voorafgaand jaar in %	—	209,0	103,6	59,7	46,0
Gemiddelde groei t.o.v. voorafgaand jaar bij 3 banken (ABN, AMRO, NMB) in %		47,0	56,7	35,7	31,0

Bron: Jaarverslagen RPS, PTT, ABN, AMRO, NMB, 1975-1978.

met de overeenkomstige gemiddelde groeipercentages bij de drie banken. Bedroeg het aantal verstrekte hypotheekleningen in 1975 12.000, in 1978 was dit aantal gestegen tot 20.000 met als gemiddeld verstrekt bedrag f. 101.000 (1975: f. 60.000). Het beleid van de „Postbank” is er dan ook op gericht naar marktaandeel in deze sector te vergroten door de concurrentie met andere hypotheeknemers niet uit de weg te gaan. Het marktaandeel van de „Postbank” is door dit beleid de afgelopen jaren gestadig gegroeid; het aandeel van de „Postbank” in het totale bedrag aan nieuw ingeschreven gewone hypotheekleningen bedroeg ultimo 1978 7,6% (1977: 6,7%).

Consumptief-kredietverlening

Het feit dat vóór 1977 niet aan deze vorm van kredietverlening kon worden meegegaan werd door de „Postbank” als een ernstig gemis gevoeld 4). De Beleggingswet bood hiervoor geen gelegenheid en moest o.a. voor deze vorm van kredietverlening worden aangepast. De „Postbank” kende overigens al langer een soort „onvrijwillige” vorm van consumptief krediet, nl. het roodstaan van rekeninghouders bij de PCGD.

In maart 1977 werd de consumptief-kredietverlening aan het dienstenpakket van de „Postbank” toegevoegd. Sindsdien heeft deze kredietvorm een enorme groei doorgemaakt. In 1978 steeg het door de „Postbank” verstrekte consumptief krediet met 102%, van f. 314,5 mln. naar f. 635,7 mln., waardoor het marktaandeel (excl. roodstaan bij de PCGD) in het totaal verstrekte consumptief krediet opliep tot 5,4% (1977: 3,2%). De door De Nederlandsche Bank afgekondigde regeling m.b.t. de beperking van deze kredietvorm heeft voor de „Postbank” tot gevolg dat zij haar activiteiten op dit gebied aanzienlijk zal moeten

terugdraaien, nl. tot een groeipercentage van rond de 30 in de periode maart 1979-maart 1980, hetgeen voor de „Postbank” geen gemakkelijke taakstelling is. Ten opzichte van het groeipercentage van 15 dat voor de handelsbanken en RABO van toepassing is, betekent dit voor de „Postbank” echter dat zij in bovengenoemde periode toch in staat is haar marktaandeel op dit gebied verder uit te breiden.

Resultatenrekening „Postbank”

Tabel 4 geeft een overzicht van de verschillende baten en lasten van de „Postbank” over de afgelopen vier jaar. De baten stegen gemiddeld met 15,4% per jaar, de lasten daarentegen minder, namelijk 13,1% per jaar.

Door dit verschil in stijgingspercentages kon het exploitatieresultaat gemiddeld met ruim 35% per jaar toenemen. Wanneer het exploitatieresultaat wordt gecorrigeerd voor incidentele factoren, zoals verkoop onroerend goed, dan bedroeg de gemiddelde stijging ca. 24% per jaar. Aan de gunstige stijging van het exploitatieresultaat in de afgelopen jaren heeft vooral het écart tussen de stijging van de gemiddelde rente-opbrengst (+ 18%) en de stijging van de gemiddelde rentekosten (+ 12%) bijgedragen. De sterke stijging van de rente-opbrengsten werd enerzijds veroorzaakt doordat het gemiddelde rendement op de beleggingen opliep van 7,3% in 1975 naar 7,9% in 1978 en anderzijds door een volumetoename van de beleggingen met 40% in bovengenoemde periode.

De rentemarge, gedefinieerd als het quotiënt van de rente-opbrengsten minus rentekosten en het gemiddeld balans-totaal, wist de „Postbank” in de periode

3) Jaarverslag RPS, 1975, blz. 18.

4) Jaarverslag RPS, 1975, blz. 18.

Tabel 4. Baten en lasten van de „Postbank”

	1975	1976	1977	1978
Baten (× f. 1 mln.)				
Rente-opbrengsten	1.366,7	1.587,4	1.805,4	2.110,7
Diverse baten	80,3	139,2	212,3	111,2
Totale baten	1.447,0	1.726,6	2.017,7	2.221,9
Lasten (× f. 1 mln.)				
Rentekosten	606,4	654,1	754,3	847,7
Personelskosten	249,8	306,4	347,3	384,7
Vergoeding Post	283,2	322,4	369,9	392,2
Overige	164,7	181,7	208,1	263,8
Totale kosten	1.304,1	1.464,6	1.679,6	1.888,4

Bron: Jaarverslagen RPS/PTT.

Het VINTAF-model en de gevolgen van arbeidstijdsverkorting

DRS. A. F. BAKHOVEN*
DRS. J. GLASTRA*

Inleiding

In het *Centraal Economisch Plan 1979* heeft het Centraal Planbureau ramingen gepresenteerd voor de gevolgen van arbeidstijdsverkorting. Blijkens de gepresenteerde berekeningen zou bij een verkorting van de arbeidstijd met 2½% per jaar bij bedrijven gedurende de periode 1979-1983 de werkloosheid met 25.000 personen in 1983 (en 65.000 in 1988) kunnen worden verminderd 1); deze geringere werkloosheid ontstaat ingeval de daling van de arbeidsproductiviteit, die met de arbeidstijdsverkorting gepaard gaat, doorwerkt in de lonen, hetgeen resulteert in een gemiddelde jaarlijkse daling van het reëel beschikbare inkomen met 2% in de periode 1979-1983.

In *ESB* van 2 mei 1979 betoogt Thio over deze uitkomsten dat de „bijzondere wijze van toepassing van het VINTAF-model het uitzonderlijk grote verlies aan productiecapaciteit te voor-

1975-1978 te verbeteren, nl. van 3,98% naar 4,21%. Dit is gezien de algemeen dalende tendens van de rentemarge bij de handelsbanken een niet geringe prestatie.

Conclusie

De bovenstaande ontwikkelingen doen de vraag rijzen in hoeverre de argumenten die ten gunste van dit wetsontwerp werden gehanteerd, gerechtvaardigd waren. Met name de stelling dat de continuïteit van de bedrijfsonderdelen RPS en PCGD gevaar loopt indien het dienstenpakket van de „Postbank” niet zou worden uitgebreid, wordt door de genoemde ontwikkelingen van zijn overtuigingskracht ontdaan. Hetzelfde kan gezegd worden van het tweede argument, nl. de bevordering van een gezonde mededinging in het bankwezen. De dalende rentemarge bij de handelsbanken is wat dit betreft een duidelijke indicatie omtrent de mate van aanwezigheid van concurrentie.

R. Th. V. M. Pouw

schijn brengt” en voorts dat een „niet te verantwoorden wijziging in de elasticiteit van de capaciteit ten opzichte van de arbeidsduur hiervoor verantwoordelijk is”. In deze reactie op het artikel van Thio wordt op twee vragen nader ingegaan.

- Is de elasticiteit van de capaciteit ten opzichte van de arbeidsduur in het model wel in belangrijke mate gewijzigd?
- Is de geringe effectiviteit van de arbeidstijdsverkorting voor de bestrijding van de werkloosheid wel toe te schrijven aan de capaciteitsdaling, zoals Thio suggereert?

De elasticiteit van de capaciteit ten opzichte van de arbeidsduur in VINTAF

Thio schreef: „Het Centraal Planbureau werkt met aanzienlijk verschillende waarden voor de elasticiteit van de productiecapaciteit ten opzichte van de arbeidstijd: aanvankelijk 0,75, vervolgens 0,35 en thans 0,95”. We zullen zien wat er waar is van deze bewering.

In de eerste versie van het VINTAF-model werd de volgende capaciteitsfunctie gehanteerd:

$$CAPVN = 0,8 H \star \star TI^{0,75} \times K \star \star VN$$

waarin:

CAPVN = productiecapaciteit;

H★TI = index voor de arbeidstijd;

K★VN = kapitaalgoederenvoorraad.

De vaststelling van de waarde van de elasticiteit op 0,75 berustte destijds niet op schattingsresultaten. Deze elasticiteit is een macrocijfer. Bovendien wordt er geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende manieren waarop de arbeidsduur kan worden gemeten, zoals arbeidsdagen per jaar en arbeidsuren per week.

De door de eerste versie van het VINTAF-model gegenereerde productiecapaciteit voor de eerste drie jaren na de referentieperiode, in concreto na 1973, was te laag ten opzichte van de gerealiseerde productie, mede gelet op de — overigens onvolledige — informatie over de bezettingsgraad van het productie-apparaat. Hiervoor zijn verschillende oorzaken denkbaar, bijvoorbeeld een

veranderende capital-output ratio. Voor zover bij verschillende vormen van arbeidsduurverkorting sprake is van verschillende elasticiteiten, kan ook een verschuiving in de verhouding tussen de verschillende vormen van arbeidsduurverkorting als mogelijke oorzaak worden aangewezen. Dat dergelijke verschuivingen zich in recente jaren voordoen, blijkt uit tabel 1.

Tabel 1. *Arbeidstijdsverkorting in de periode 1960-1980 in % van de totale arbeidstijd*

	1961 t/m 1965	1966 t/m 1970	1971 t/m 1975	1976 t/m 1980 a)
Arbeidsdagen b) per jaar	5,5	0,5 à 1	1,5	1,5
Arbeidsuren per week	0	4 à 4,5	6 à 6,5	1
Totaal	5,5	5	7,5 à 8	2,5

a) Exclusief het effect van een eventueel in te voeren 35-urige werkweek.

b) Inclusief de vrije zaterdag.

Met het oog op het oplossen van de capaciteitsproblemen in het VINTAF-model is geëxperimenteerd met een uitsplitsing van de elasticiteit 0,75 naar gelang de vorm van arbeidstijdsverkorting.

Wat dit laatste aangaat is onderscheid gemaakt tussen arbeidsduurverkorting in termen van arbeidsdagen per jaar en arbeidsduurverkorting in termen van arbeidsuren per (normale) werkweek. Hierbij zijn de bijbehorende elasticiteiten van de productiecapaciteit ten opzichte van deze beide vormen van arbeidsduur zodanig gekozen, dat voor de referentieperiode 1959-1973 gemiddeld een waarde van ca. 0,75 wordt verkregen.

Dit leidde tot de veronderstellingen dat:

- bij een vermindering van het aantal arbeidsdagen per jaar de arbeidsproductiviteit per uur niet verandert;

* De auteurs zijn resp. als hoofd van de afdeling middellange-termijnplanning en als medewerker van die afdeling verbonden aan het Centraal Planbureau.

1) Zie *Centraal Economisch Plan 1979*, tabel IV.21, blz. 145.

— bij een vermindering van het aantal arbeidsuren per (normale) werkweek de arbeidsproductiviteit zodanig stijgt, dat de productiecapaciteit slechts met 35% van de arbeidstijdverkortening vermindert.

Op basis van deze veronderstellingen kan de capaciteitsvergelijking als volgt worden geformuleerd 2):

$$CAPVN = 0,8 HD \star TI^{1,0} \times HU \star TI^{0,35} \times K \star \star VN$$

waarin:

HD★TI = index voor arbeidsdagen per jaar (incl. vrije zaterdag);

HU★TI = index voor arbeidsuren per (normale) werkweek.

In afwachting van de resultaten van verder onderzoek blijft onzeker in hoeverre de door het Centraal Planbureau gekozen oplossing blijvende uitkomst biedt voor het probleem, dat het VINTAF-model in zijn oorspronkelijke versie te weinig productiecapaciteit genereert buiten de referentieperiode. In dit onderzoek dienen tevens de ervaringen te worden betrokken die het bedrijfsleven in het recente verleden heeft opgedaan met de diverse modaliteiten van arbeidstijdverkortening. De nu aangebrachte splitsing heeft in ieder geval als technisch voordeel dat de effecten kunnen worden berekend van iedere vorm van arbeidsduurverkortening, variërend van het geval waarin de arbeidsproductiviteit niet verandert tot het geval waarin deze zodanig stijgt dat de productiecapaciteit slechts met 35% van de arbeidstijd vermindert.

Zoals reeds vermeld, is de differentiatie van de arbeidsduurelasticiteit in de capaciteitsvergelijking zodanig gekozen dat voor de referentieperiode de gewogen gemiddelde elasticiteit niet noemenswaardig afwijkt van de oorspronkelijk gehanteerde elasticiteit van 0,75. Er is derhalve geen sprake van een daling met 0,4 punt, zoals Thio suggereert. Blijkbaar heeft Thio de aard van de bovenbedoelde splitsing niet begrepen. Dit valt ook op te maken uit de berekeningen in zijn tabel 2, waarin hij het effect van wijzigingen in de elasticiteit op de capaciteit in 1975 becijfert. Bij deze berekeningen wordt uit het oog verloren dat de door hem gebruikte waarde voor 1975 van de index van de arbeidsduur betrekking heeft op de totale arbeidstijd: uren per (normale) werkweek + dagen per jaar. Dit houdt in dat daarop alleen een (gewogen) gemiddelde elasticiteit mag worden toegepast en niet, zoals Thio dat doet, een partiële elasticiteit van 0,35.

Voor de berekeningen van de effecten van arbeidstijdverkortening, zoals die in het *Centraal Economisch Plan 1979* zijn gepubliceerd, zijn geen nadere wijzigingen aangebracht in de capaciteitsverge-

lijking. Voor de wijze van hantering van de onderscheiden elasticiteiten is voor het *Centraal Economisch Plan 1979* informatie geput uit een SER-advies van 1958 dat was gebaseerd op eerder werk van Verdoorn 3) en de CPB-studie *De Nederlandse economie in 1980*. Op de aan deze studies ontleende elasticiteiten zijn enige correcties aangebracht, met name voor de gevolgen van arbeidstijdverkortening in de primaire sector. Qua effecten op macroniveau komt de gekozen opstelling technisch overeen met een gecombineerde toepassing van verkortening in dagen per jaar en verkortening in uren per (normale) werkweek met gewichten van 0,8 respectievelijk 0,2. De totale elasticiteit komt hierdoor op een waarde van 7/8. Dit wil zeggen dat de arbeidstijdverkortening voor 1/8 deel resulteert in een verhoging van de arbeidsproductiviteit per manuur (bij volledige bezetting).

Er kan worden geconcludeerd dat in het oorspronkelijke VINTAF-model is gewerkt met een gemiddelde elasticiteit van 0,75 en vervolgens met twee partiële elasticiteiten die voor de referentieperiode dit gemiddelde nagenoeg onveranderd laten. Bij de berekening van de varianten in het *Centraal Economisch Plan 1979* is in de capaciteitsvergelijking geen wijziging aangebracht, maar zijn de bestaande elasticiteiten gecombineerd tot een gemiddelde elasticiteit van 0,875.

De stelling van Thio dat met betrekking tot *dezelfde* variabele in de productiefunctie achtereenvolgens is gewerkt met elasticiteiten van 0,75, 0,35 en 0,95 is derhalve onjuist.

De rol van de capaciteitsdaling bij arbeidstijdverkortening

Over de in het *Centraal Economisch Plan 1979* gepubliceerde gevolgen van arbeidstijdverkortening en de gehanteerde elasticiteiten van de capaciteit ten opzichte van de arbeidsduur schreef Thio onder andere: „Het zeer zwarte beeld dat nu uit de berekeningen naar voren komt berust op een wijziging in de coëfficiënten”. Uit zijn betoog valt op te maken dat Thio in de veronderstelling verkeert dat de daling van de productiecapaciteit, bewerkstelligd via de gehanteerde hoge elasticiteit, de hoofdoorzaak is van dat zwarte beeld. Voor zover dat zwarte beeld refereert aan de geringe effectiviteit van het instrument arbeidstijdverkortening voor de bestrijding van de werkloosheid (25.000 minder werklozen na vijf jaar bij een reëel inkomensverlies van 2% per jaar) is deze veronderstelling onjuist. Hieronder zal dat eerst worden aangetoond; vervolgens zal worden ingegaan op de werkelijke oorzaken van deze geringe effectiviteit.

Om aan te tonen dat Thio een verkeerd beeld heeft van de invloed van arbeidstijdelasticiteit in de capaciteitsvergelijking op de uitkomsten, is be-

rekend hoe de uitkomsten zouden veranderen indien in plaats van met een gemiddelde elasticiteit van 0,875 zou worden gewerkt met een elasticiteit van 0,35. Overigens zij wel opgemerkt dat laatstgenoemde elasticiteit als onrealistisch laag kan worden aangemerkt, gelet op de sterke nadruk die in de recente cao-onderhandelingen is gelegd op vakantieverlenging.

In tabel 2 zijn in kolom A de effecten van variant 1 (dit is met doorwerking van de lagere arbeidsproductiviteit in de lonen) uit het *Centraal Economisch Plan 1979* overgenomen. In kolom B zijn de gevolgen van arbeidstijdverkortening weergegeven in het geval dat deze gepaard gaat met een zodanige vergroting van de arbeidsproductiviteit per gewerkt uur, dat het capaciteitsverlies slechts 35% zou bedragen van de mate van arbeidstijdverkortening.

Tabel 2. Effecten van verkortening van de arbeidstijd van 2,5% per jaar bij bedrijven gedurende de periode 1979-1983, met doorwerking tot 1988

	A	B
	Gemiddelde jaarlijkse procentuele veranderingen, 1979 t/m 1983 (1979 t/m 1988)	
Loosom per werknemer ...	-1,2 (-0,9)	-0,6 (-0,5)
Arbeidsproductiviteit	-2,2 (-1,4)	-1,1 (-0,8)
Prijspiël particuliere consumptie	0,9 (0,4)	0,4 (0,1)
Reëel beschikbaar inkomen (modale werknemer)	-2,0 (-1,3)	-0,9 (-0,7)
Reële arbeidskosten a)	-2,4 (-1,5)	-1,2 (-0,7)
Volume particuliere consumptie	-1,8 (-1,2)	-0,8 (-0,7)
Volume goederenuitvoer	-1,6 (-1,1)	-0,8 (-0,5)
Productievolumen in bedrijven	-1,9 (-1,1)	-0,9 (-0,6)
	Niveauperanderingen, in 1983 (1988)	
Volumen bruto investeringen in outillage (gem., in % van de kapitaalgoederenvoorraad)	-0,2 (-1,6)	-0,2 (-1,4)
Werkgelegenheid bedrijven (1.000 pers.)	40 (100)	15 (50)
Werkloosheid (1.000 pers.) ..	-25 (-65)	-10 (-30)
Overcapaciteit (in % van de cap.)	-1,8 (-0,2)	-0,9 (0,2)
Saldo lopende rekening (in % van het NNI)	1,6 (2,0)	0,8 (1,2)
Financieringssaldo overheid (in % van het NNI)	0 (1,0)	0,3 (0,8)
Arbeidsinkomensquote (in %)	-0,3 (-0,7)	-0,1 (0)

a) De arbeidsduurverkortening, die medebepalend is voor de afstoot van (oude) kapitaalgoederen, is in dit cijfer niet meegenomen.

2) Hoewel voor het commentaar op Thio minder relevant, zij hier vermeld dat de capaciteitsvergelijking nog op enkele andere punten is gewijzigd. De belangrijkste wijziging biedt de mogelijkheid om ook het geval van arbeidstijdverkortening bij handhaving van de bedrijfstijd te kunnen analyseren. Via de hieraan aangepaste arbeidsplaatsenvergelijking resulteert een dergelijke vorm van arbeidstijdverkortening in een vraag naar (vervangende) arbeid. Bij de berekeningen van de gevolgen van arbeidstijdverkortening, zoals gepresenteerd in het *Centraal Economisch Plan 1979*, is bij de tweede variant van deze wijziging gebruik gemaakt door te werken met een bedrijfstijdverkortening die gemiddeld 7/8 draagt van de arbeidstijdverkortening.

3) P. J. Verdoorn, *Arbeidsduur en welvaartspeil*, Stenfert Kroese, Leiden, 1947.

Blijkens kolom B van tabel 2 zijn de gevolgen voor de reëel beschikbare inkomens nog steeds aanzienlijk, ondanks de lage elasticiteit waarvan in deze kolom is uitgegaan. Gemiddeld per jaar zou het reëel beschikbaar inkomen één procent minder stijgen dan in een situatie zonder arbeidstijdverkorting. Wel is dit inkomensoffer minder groot dan in kolom A, waarin slechts een zeer beperkte verbetering van de arbeidsproductiviteit per manuur is verondersteld. Tegenover dit geringere inkomensoffer staat evenwel ook een geringere vermindering van de werkloosheid. Het primaire doel van de arbeidstijdverkorting wordt in kolom B in mindere mate gerealiseerd.

Het geringere effect voor de werkloosheid, indien kolom B wordt vergeleken met kolom A, kan als volgt worden verklaard:

- in de eerste periode stijgt de capaciteit, zonder dat dit gepaard gaat met vergroting van het aantal arbeidsplaatsen; de verlaging van de arbeidstijdelasticiteit impliceert immers een hogere arbeidsproductiviteit per manuur;
- deze capaciteitsstijging gaat uit boven de produktiestijging, hetgeen resulteert in een negatief effect van de bezettingsgraad op de werkgelegenheid;
- in de periode na 1983 zet de relatieve stijging van de arbeidsproductiviteit en van de reële arbeidskosten zich nog voort, hetgeen resulteert in meer verlies van arbeidsplaatsen door een grotere vervanging van arbeidsintensieve kapitaalgoederen door minder arbeidsintensieve; lagere winsten leiden bovendien tot minder uitbreidingsinvesteringen en derhalve tot een geringere creatie van nieuwe arbeidsplaatsen.

Dat arbeidstijdverkorting, onder de gegeven omstandigheden, zo'n geringe bijdrage levert aan de bestrijding van de werkloosheid, hangt in belangrijke mate samen met een geïnduceerde produktiedaling. Voor zover er produktiviteitsverlies optreedt (in kolom A sterker dan in kolom B) leidt dit tot een daling van het reële looninkomen en daarmee tot een daling van de particuliere consumptie. Bovendien houdt het produktiviteitsverlies in dat de produktiemogelijkheden afnemen. Dit betekent een hogere bezettingsgraad, hetgeen prijsstijgingen stimuleert. Met name de stijging van de uitvoerprijzen remt de afzet af.

De twee hierboven beschreven situaties kunnen als volgt worden samengevat:

- a. in het geval waarin de arbeidsproductiviteit per gewerkt uur in belangrijke mate stijgt (kolom B), wordt de effectiviteit van arbeidstijdverkorting voor de bestrijding van werkloosheid beperkt, omdat het verlies aan gewerkte uren voor een aanzienlijk deel wordt opgevangen door een stijging van de

- arbeidsproductiviteit per manuur;
- b. in het geval waarin de arbeidsproductiviteit per gewerkt uur in geringe mate stijgt (kolom A), leidt de daling van de arbeidsproductiviteit per man via inkomensdaling en prijsstijgingen weliswaar tot een lagere vraag dan in B, maar resulteert er niettemin een hogere bezettingsgraad van de (verminderde) productiecapaciteit, waardoor per saldo toch meer vraag naar arbeidskrachten ontstaat dan in B.

Conclusie

Dat volgens de berekeningen van het Centraal Planbureau arbeidstijdverkorting geen effectief middel blijkt te zijn voor de bestrijding van de werkloosheid, kan niet worden toegeschreven — zoals Thio suggereert — aan een wijziging van de elasticiteiten van de capaciteit ten opzichte van de arbeidsduur.

Ten eerste zijn deze coëfficiënten gemiddeld genomen niet belangrijk gewijzigd. Ten tweede zijn de waarden van deze coëfficiënten slechts in geringe mate bepalend voor de effectiviteit van het instrument arbeidstijdverkorting voor de bestrijding van de werkloosheid. Naarmate de elasticiteit lager is, zijn enerzijds de eisen die aan de loonlevering zijn gesteld vanzelfsprekend geringer, maar zijn anderzijds de gunstige gevolgen voor de werkloosheid van beperktere omvang.

A. F. Bakhoven
J. Glastra

Naschrift

De reactie van Bakhoven en Glastra op mijn bijdrage verheldert weinig. Het kon er immers niet om te doen zijn of mijn gissingen ten aanzien van de gehanteerde veronderstellingen en wijzigingen in het VINTAF-model exact juist waren. Onjuistheden en gissingen zijn onvermijdelijk zolang het CPB onvoldoende informatie over zijn werkwijze verschaft. Maar ook nu nog scheppen Bakhoven en Glastra geen duidelijkheid over de berekeningen in het *Centraal Economisch Plan 1979* met betrekking tot arbeidstijdverkorting.

Nog weten we niet precies welke vergelijkingen in verschillende gevallen voor de capaciteit zijn gehanteerd. Nog weten we niet welke veronderstelling is gehanteerd ten aanzien van de arbeids-tijdvariabele in de vergelijking voor de arbeidsplaatsen. En nog weten we niets over de centrale projectie bij verschillende veronderstellingen. Zolang de veronderstellingen niet duidelijk zijn hebben we weinig aan nieuwe varianten, zoals die nu worden gepresenteerd.

Het is jammer dat Bakhoven en Glastra de kans hebben gemist om opheldering te verschaffen over een aantal

problemen die niet alleen door mij naar voren zijn gebracht, maar ook door anderen. Het antwoord dat zij nu geven versterkt slechts de twijfels aan de werkwijze van het Centraal Planbureau. Ik wil dat graag aan de hand van enkele punten duidelijk maken.

1. Voor het eerst wordt nu iets meer gezegd over de vergelijking voor de productiecapaciteit. In de CEC-nota van 1978, de berekeningen voor *Bestek '81*, is „geëxperimenteerd” met een uitsplitsing van de arbeidstijdindex naar dagen per jaar en uren per week, met elasticiteiten van 1 resp. 0,35 voor de productiecapaciteit. Dit omdat aanvankelijk de productiecapaciteit te laag uitkwam, zoals men nu wederom toegeeft. Een elasticiteit voor de arbeidstijdverkorting in uren per week van 0,35 verhoogt de capaciteit en wel in de door mij aangegeven orde van grootte. Alleen het door het CPB toegepaste *mengsel* van arbeidstijdverkorting in dagen resp. uren was mij (uiteraard) niet bekend. Wat nu nog onbekend blijft is op welke *andere* punten de capaciteitsvergelijking nog is gewijzigd (zie voetnoot 2 van Bakhoven en Glastra).

Hoe dit zij, het effect van deze splitsing op de productiecapaciteit in 1975 is dus een mengsel van de in mijn tabel 2 aangegeven effecten. De juistheid van deze effecten afzonderlijk wordt hier door Bakhoven en Glastra niet weersproken; het wijzigen van de elasticiteit van de capaciteit ten opzichte van de arbeidstijd heeft grote effecten op de capaciteit, althans op de raming daarvan.

Voorts gaan zij niet in op de door mij besproken effecten voor de capaciteit in het geval van een arbeidstijdverkorting naar 35 uur per week; waar zij spreken over zo'n verkorting van de arbeidstijd gaan zij alleen in op de effecten voor de werkgelegenheid, niet op de effecten voor de capaciteit.

2. Bij de berekening van de effecten van arbeidstijdverkorting in het *CEP 1979* is schijnbaar een heel andere methode gevolgd dan in de CEC-nota. Het experiment met de splitsing lijkt te zijn losgelaten. „Er zijn geen nadere wijzigingen in de capaciteitsvergelijking aangebracht”, stelt men. Men weegt nu (a priori) de toekomstige arbeidstijdverkorting, met 0,8 voor de arbeidstijdverkorting in dagen per jaar (elasticiteit 1) en 0,2 voor de uren per week (elasticiteit 0,35). Dat is samen ongeveer 7/8. Die macro-elasticiteit komt dan in de plaats van de oorspronkelijke 0,75; in die zin gaat het dus wel om een wijziging.

Maar, zo is de redenering, voor de verkorting van de werkweek blijft een elasticiteit van 0,35 gelden, al wordt die lichter gewogen, en daarom zou mijn stelling dat ten aanzien van dezelfde variabele een verschillende elasticiteit geldt, onjuist zijn. Deze ontkenning berust echter op een eenvoudige trucje. Vol-

gens het CPB (*CEP 1979*, blz. 144) gaat het in de betreffende berekening om „een arbeidsduur van 35 uren per week (in 1983), tegen 40 thans”.

Iedereen zal dus hebben gedacht dat het CPB sprak over de invoering van een 35-urige werkweek. Maar nu krijgen we van Bakhoven en Glastra te horen dat dezelfde berekening betrekking heeft op een verkorting van de werkweek met 12,5% waarvan 8/10 in de vorm van meer vrije dagen en 2/10 in de vorm van minder uren per week, waarvoor verschillende elasticiteiten worden gehanteerd. Vandaar een „gemiddelde” elasticiteit van 0,875. De berekeningen in het *CEP 1979* hadden dus helemaal niets met een 35-urenweek te maken!

Mijn stelling was, dat men om consequent te blijven voor de invoering van een 35-urenweek een elasticiteit van 0,35 had moeten hanteren. Dit wordt nu door Bakhoven en Glastra niet weerlegd, maar juist bevestigd. Ook al stellen zij dan later, dat 0,35 „onrealistisch laag” is gezien recente ervaringen met de vormen van arbeidstijdverkorting. Immers, die 0,35 wordt door hen opgevoerd als de elasticiteit die geldt bij vermindering van het aantal uren per week.

Daar is nog één „maar” bij. In het *CEP 1979* (blz. 142) staat dat bij alle vormen van arbeidstijdverkorting mag worden aangenomen „dat het capaciteitsverlies even groot is als de arbeidsduurverkorting” (dus een elasticiteit van 1). Dat is wel een ander verhaal. Al met al toch niet zo vreemd dat de indruk ontstaat van een wisseling in de gehanteerde coëfficiënten. In feite wordt hier de lezer een rad voor de ogen gedraaid. Ook de Commissie van Economische Deskundigen, die de resultaten van het *CEP 1979* gedeeltelijk overnam, lijkt een en ander niet te hebben gezien.

In elk geval is aan het licht gekomen dat het *CEP 1979* een verkeerde voorstelling van zaken gaf door te spreken over de effecten van een 35-urige werkweek. Die effecten, zo blijkt nu uit het verhaal van Bakhoven en Glastra, heeft men helemaal niet berekend. Tegen de achtergrond van de maatschappelijke belangen die in het geding zijn bij verkorting van de werktijd, heeft het CPB door deze werkwijze wel een heel zware verantwoordelijkheid op zich genomen.

3. Het „zwarte beeld” waarover wordt gesproken, is door mij uitdrukkelijk betrokken op de *produktiecapaciteit* en op het niveau van de economische activiteit. Daarop gaan Bakhoven en Glastra niet in, want de aangeduide negatieve effecten blijken inderdaad op te treden, zoals duidelijk wordt uit de verschillen tussen kolom A en kolom B in hun tabel. Het verlies van productiecapaciteit ten opzichte van de centrale projectie is in kolom B na vijf jaar ongeveer 6% minder dan in A. Met de door mij gevolgde methodiek komt men bij

een verschil in δ_1 van ruim 0,5 bij 12,5% arbeidstijdverkorting op een capaciteitsverschil van ruim 7%. Dit ligt in dezelfde orde van grootte.

Overigens zijn, bij een verschil in de gehanteerde elasticiteiten, ook de centrale projecties in beide gevallen verschillend. Het verschil in *niveau* van de productiecapaciteit is derhalve groter dan de tabel aangeeft; de centrale raming voor de productiecapaciteit zal in geval B ook hoger zijn dan in geval A.

4. De conclusie van Bakhoven en Glastra gaat daardoor voorbij aan hetgeen door mij is betoogd. Zij stellen: „Dat volgens de berekeningen van het CPB arbeidstijdverkorting geen effectief middel blijkt te zijn voor de bestrijding van de werkloosheid kan niet worden toegeschreven — zoals Thio suggereert — aan een wijziging van de elasticiteiten van de capaciteit ten opzichte van de arbeidsduur”. Dit is niet wat ik suggereerde; het door mij wél gesuggereerde effect van een verandering in de elasticiteit op de productiecapaciteit is bevestigd.

Dat de elasticiteit minder invloed heeft op de werkgelegenheid en de werkloosheid is natuurlijk waar. Gegeven de gehanteerde veronderstellingen (met name dat $\delta_1 = \delta_2$) is de capaciteit zeer gevoelig voor de arbeidstijd en het aantal arbeidsplaatsen nauwelijks. De arbeidstijd komt dan in de vergelijking van de arbeidsplaatsen ook niet direct voor. De werkgelegenheid hangt dan voornamelijk af van het aantal arbeidsplaatsen via de bezettingsgraad:

$$a = a^* - 0,5(1 - q) a^* + 4,5$$

Dat arbeidstijdverkorting een gering effect heeft op de werkgelegenheid hangt samen met de structuur van het VINTAF-model.

5. Niettemin is het de moeite waard nader in te gaan op de effecten voor de werkgelegenheid. Volgens Bakhoven en Glastra geven de kolommen A en B inzicht in de verschillen tussen beide gevallen. Maar strikt genomen is dat niet juist. Immers, telkens zijn de resultaten gegeven in afwijking van een centrale projectie, die voor beide gevallen anders is. Het is daardoor onmogelijk om A en B te vergelijken, zoals zij doen. De stelling dat in geval B de werkgelegenheid minder toeneemt (of de werkloosheid minder afneemt) is op zijn minst voorbarig.

Een interessante vraag is: als men meent dat de verandering van de coëfficiënten toch betrekkelijk weinig verschil maakt voor de werkgelegenheid, waarom is dan toch besloten tot een wijziging van de coëfficiënten? Eén ding is duidelijk. Kolom B ziet er minder grimmig uit dan kolom A. De vermindering van productie en inkomen is veel groter in geval A. Dat verschil komt inderdaad voort uit een verandering van de elasticiteit

van de capaciteit t.o.v. de arbeidsduur.

Toch is er nog een ander punt. Het VINTAF-model voorspelt voor de komende jaren een steeds dalende bezettingsgraad, zoals Van Schaik heeft aangetoond 1). In de centrale projectie zal, globaal genomen, in 1982 een overcapaciteit ontstaan van 8%. Deze onderbezetting zal zich ook manifesteren, merkwaardig genoeg, in een geraamd overschot aan arbeidsplaatsen. De oorzaak is het achterblijven van de reële arbeidskosten bij de aangenomen trendmatige produktiviteitsstijging (van 5%) gedurende de laatste jaren. Daardoor neemt de berekende economische levensduur toe, zodat de capaciteit uitloopt op de feitelijke productie.

Nu is een dergelijke groei van de macro-economische overcapaciteit op zichzelf onrealistisch en betwifelbaar, zoals ook het mechanisme dat deze prognose voortbrengt al herhaaldelijk ter discussie is gesteld. Maar als het VINTAF-model die overcapaciteit voorspelt, dan zal men toch grote moeite hebben om aan te tonen dat arbeidstijdverkorting werkelijk zulke nadelige gevolgen heeft. Want een groeiende overcapaciteit van het productie-apparaat met een toenemende onderbezetting van de arbeidsplaatsen kan alleen maar worden opgelost door verkorting van de arbeidstijd met maatregelen om de vraag op peil te houden.

De berekeningen van het CPB in het *CEP 1979*, en ook die van Bakhoven en Glastra, onttrekken die overcapaciteit aan het zicht door alleen varianten te geven ten opzichte van een niet aangegeven centrale raming. Zou het wellicht zo kunnen zijn dat het VINTAF-model op zich zelf genomen toch andere en mogelijk gunstiger conclusies toelaat dan Bakhoven en Glastra ons willen doen geloven? In elk geval moet mij dit van het hart: als men eraan hecht met het VINTAF-model te werken (wat niet mijn voorkeur zou zijn), dan moet men daarin toch enigermate consequent zijn. Uit de bijdrage van Bakhoven en Glastra blijkt weinig geneigdheid daartoe. Dit, gecombineerd met de nodige geheimzinnigheid, kan de discussie over dit belangrijke onderwerp alleen maar op een dwaalspoor brengen.

K. B. T. Thio

1) Zie Van Schaik, Gaan we naar te veel arbeidsplaatsen in 1982, *ESB*, 18 oktober 1978, blz. 1053 en 1054.

Blijf bij
lees *ESB*